

PSYCHOLOGIA
HUNGARICA
Caroliensis

2021, 9. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

A Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó közös kiadása

Cím: 1088 Budapest, Reviczky u. 4.

Felelős kiadó: Gyenes Ádám és Dr. Sepsi Enikő

Felelős szerkesztő: Dr. Vargha András

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2022

© A kötetben publikáló szerzők, 2022

SSN 2064-2504 (Nyomtatott)

ISSN 2064-2504

Megjelenik

A L'HARMATTAN KIADÓ GONDOZÁSÁBAN

Kiadványterv

KASEK ROLAND | www.kasek.com

A nyomdai előkészítést

Csernák Krisztina, a nyomdai munkákat a Könyvpont Nyomda Kft. végezte

Kiadó

KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM PSZICHOLÓGIAI INTÉZETE

A kiadásért felel: Sepsi Enikő

Levélcím: KRE Pszichológiai Intézet, H-1037 Budapest, Bécsi út 324

telefon: +36 1 430 2349

www.kre.hu

TARTALOM

- Torma Anita:
A transzparens tudat eszméjének freudi kritikája és husserli védelme . . . 5
- Horváth Lajos:
Intruzív emlékek fenomenológiája – A poszttraumatikus stressz zavar fenomenológiai interpretációi. 22
- Juhász Anikó, Kuklis Nóra Bernadett:
Poszttraumás növekedésérzés a közlekedési balesetet követően a pályaalakmassági vizsgálati eredményekkel összefüggésben . . . 37
- Nagy Bence, Gergely Bence, dr. Szabó-Bartha Anett:
A sikertől való félelem skála magyar adaptációja 59

SZERKESZTŐSÉG

A LAP ALAPÍTÓJA VASS ZOLTÁN
SZUMMER CSABA | főszerkesztő

ROVATVEZETŐK

FERENCZI ANDREA | könyvszemle, interjú
MIRNICS ZSUZSANNA | személyiséglélektan
PÁLI JUDIT | fejlődés- és neveléslélektan, iskola- és fejlődésneuropszichológia
KÖVI ZSUZSANNA | pszichometria
KISS PASZKÁL | szociálpszichológia

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR

SÜLE ZSUZSA

TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET

BAGDY EMŐKE, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyarország
BERECZKEI TAMÁS, Pécsi Tudományegyetem, Magyarország
BERGMAN, LARS. R., University of Stockholm, Svédország
BUDA BÉLA †
CSABAI MÁRTA, Szegedi Tudományegyetem, Magyarország
DELANEY, HAROLD, University of New Mexico, USA
DEMETROVICS ZSOLT, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyarország
DÜLL ANDREA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyarország
FRECSKA EDE, Debreceni Tudományegyetem, Magyarország
GREZSA FERENC, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyarország
HOYER MÁRIA, Semmelweis Egyetem, Magyarország
KISS ENIKŐ CSILLA, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyarország
PATAKY ILONA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyarország
PÉLEY BERNADETT, Pécsi Tudományegyetem, Magyarország
RÁCZ JÓZSEF, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyarország
RÓZSA SÁNDOR, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyarország
SZABÓ ATTILA, University of Oslo, Norway
SZOKOLSZKY AGNES, Szegedi Tudományegyetem, Magyarország
TAMÁS FAZEKAS, Universitäts Wien, Ausztria
TÚRY FERENC, Semmelweis Egyetem, Magyarország
VARGHA ANDRÁS, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyarország

A TRANSPARENS TUDAT ESZMÉJÉNEK FREUDI KRITIKÁJA ÉS HUSSERLI VÉDELME

TORMA Anita

A Descartes-tal kezdődő racionalista filozófiai tradíció a „tudattalant” a tudatra vezeti vissza, a tudattalan és tudatos különbségét a figyelem, illetve az affekció intenzitásának elégtelen mértékével magyarázza, vagy másképp fogalmazva a tudattalan percepciókat a tudatos pusztán gyengébb formájaként fogja fel. Az irányzat képviselőinek tekinthető például Leibniz, Wolff, Platner, Kant. A freudi terminológiával azt mondhatjuk, hogy csak leíró értelemben vett tudattalanról vagy „tudatelőttetről” van szó, amelynek tartalmai mindig magukban hordozzák a tudatossá válás lehetőségét.¹ A felvilágosodás objektivisztikus-racionalista felfogásával szemben álló romantika, illetve a vitalizmus² irányzatai ezzel szemben abból indulnak ki, hogy az emberi racionalitás, a tudat irracionális erőknél alávetett, vagy azokon alapuló.³ A tudattalan folyamatoknak a tudatostól eltérő jellegét, észszerűtlenségét (vagy legalábbis egy másféle észszerűségét) emelik ki, amely folyamatok az embert végső soron mozgó erők, tényezők. Ezek a tudattalan késztetések önmagukban nem válnak tudatossá, pusztán megnyilvánulhatnak, így az itt található tartalmakhoz való hozzáférés alapján kérdéses.⁴

A naturalisztikus filozófiákhoz hasonlóan a vitalista megközelítések sem különítenek el két szubsztanciát, azonban az anyag mechanikus szerveződése mellett egy másik, organikus alapelveket tételeznek, legyen az akár az anyag belső tulajdonsága, akár egy abba „süllyedt” szellemi valóság. A vitalista paradigma számára ugyanaz az elv teszi lehetővé a tudatosságot, mint amely a testek organikus szerveződését, s mivel a tudatosság nem szükségszerű kísérője a pszichikus aktivitásoknak, így számukra nem ellentmondás nem tudatos percepciókról, pszichológiai értelemben vett tudattalanról beszélni.⁵ Az ő nézőpontjukból magától értetődő, hogy a pszichikus jelenségek nem a tudatos körével azonosak, hanem ezzel a másik szerveződési elvvel magyarázandóak. Míg a racionalista

¹ Ld. „Fink melléklete a »tudattalan« problémájához.” Husserl (1998) 197-199.

² Schmal szerint ezek a vitalista irányzatok a modernitás egy a tudományos körökben sokáig továbbélő alternatív hagyományát képezik. A vitalista materializmus, amely az anyagnak „eleveenségét” tulajdonít, önálló aktív szervezőerőt, amely nem illeszkedik a mechanikus törvények közé, első sorban orvosi körökben vált népszerűvé.

³ A témához ld: Pléh (1992), (2010); Schmal (2015)

⁴ A tudattalan e két tengely mentén történő újrafelfedezését Pléh Csaba a nem-tudatos folyamatok egyrészt minőségi jellemzésén, másrészt negatív felfogásán alapuló irányzatokként jellemzi. Pléh (1992).

⁵ Schmal (2015)

psziché egységes, addig a vitalista, illetve romantikus felfogás egy hasadást feltételez a tudat fogalmától elszakadó pszichén belül.

Hasonlóképpen bontja meg az aktív és mégis tudattalan folyamatok freudi előfeltevése a tudatcentrikus, a cogito fogalmára épülő psziché egységét, s bár ragaszkodik hozzá, hogy a pszichikus aktivitás nem igényel tudatosságot, de elutasítja, hogy egy pszichén belül több tudatosság lehetne egymás mellett, illetve elutasítja a tudat kifejezés azon, kitágított értelmét, „amelyről birtokosa mit sem tud”.⁶ Úgy véli, hogy azok az ellenvetések, amelyek szerint a tudattalan vagy nem tekinthető lelkinék, vagy egyfajta „tudati hasadtságot” (egy másik, idegen tudatot bennem) előfeltételeznek, azon az előítéleten nyugszanak, hogy a lelki szükségképpen aktuálisan vagy potenciálisan tudatos.⁷ Több, mint egy évtizeddel később változatlanul úgy véli: „a lélekelemzés a lelkinék lényegét nem helyezheti a tudatba” amely csupán olyan tulajdonsága a pszichének, „amely annak egyéb tulajdonságához csatlakozhat vagy elmaradhat”.⁸ A tudattalan működéseket, illetve képzeteket egyazon nagyobb régióhoz, a pszichikaihoz rendeli a tudatossal együtt.⁹

Freud tehát a kartéziánus eredetű racionalizmus tudatfelfogásának kritikáját fogalmazza meg, amely szerint a lelki szubsztanciától elválaszthatatlan észszerűsége és önmagáról való tudata s minden lelki aktivitás tudatos énaktivitás. Pusztán előítéletnek tekinti, hogy a tudat aktuális és látens formájában alkotja a pszichét. A husserli Brentano-kritika azonban fényt vet arra, hogy ennek az előítéletnek a vádja valójában éppen Freudnak a brentanoi teórián és annak közvetítésével a transzcendentális filozófiák tudatfogalmát félreértő előítéletéből következik.

A racionalista tudat-idealizmus „cáfolata”, ahogy Fink fogalmaz, egy „elvi filozófiai naivitáson” nyugszik, amelynek gyökere, hogy a tudattalan bűvárai elmulasztották, hogy a „tudat”, a „tudatos” fogalmát előzetes témává tegyék,¹⁰ s mivel a tudat olyannyira „közeli”, tipikusan ismert és adott, egy elnagyolt, naív, hétköznapi tudatfogalommal operálnak.¹¹

Husserl kritikája alapján két eltérő értelmet és irányt fedezhetünk fel a Descartes filozófiájára visszavezetett racionalista törekvésekben.¹² Az egyiket az objektivisztikus-naturalisztikus racionalizmus, míg a másikat a transzcendentális idealizmus motívumait magában hordozó gondolkodási irány képviseli, s

⁶ Freud. (1912/1997) 7.

⁷ Uo.

⁸ Freud (1923/1991).11.

⁹ A lelki szférát megkülönbözteti a tisztán fizikaitól-testitől (itt a tisztán testinek tekintett ösztönöktől), megőrizve ugyanakkor a tudattalan idegenszerű karakterét. Ebben a tekintetben Freud a Wundt-tanítvány Theodor Lipset követi. (ld. Ullmann (2016) 10) Tőle veszi át Freud a jéghegy-hasonlatot is.

¹⁰ Fink szerint a tudattalan megfelelő teóriájához a feladat először a tudat fenomenológiai analitikája, egy nem-dogmatikus tudatelmélet kialakítása. Ezt követően „mutatkozik majd meg, hogy a »tudattalan« vajon magyarázható-e az intencionális analízis módszertani eszközeivel”. Husserl (1998) 197-199.

¹¹ Husserl (1998). 198

¹² Husserl (1998). 25.§

jellemzője a megismerés végső forrására való kérdezés. A transzcendentális filozófiai vonulaton belül magától értetődő a létező tudat-számára-való-adottságának ténye, a világban-létezés megélt szubjektív tapasztalata¹³ nem vezethető vissza egy olyan intencionális vonatkozásra, amelyet annak elválasztható alkotórészeként egy másodlagos önvonatkozás kísér. A transzcendentális filozófus tehát nem tekinti kérdésesnek, hogy miként lehet tudatos egy pszichikus aktus. A tudat szintetizáló, értelemadó tevékenysége hangsúlyozott, s a szintézis, a szintetizáló aktivitás egy akaróként, vágyóként, elutasítóként, testi cselekvések kiindulópontjaként, s „szellemi pillantása” forrásaként azonosítható pólust feltételez. A *cogito per definitionem* egy „szubjektumra” utal, amely a pszichikus aktivitások, tárgyi intenció, megragadás, vélés, tudás kizárólagos forrása. A tudat szükségszerűen első személyű adottság tudata s az érvényesség-megalapozás értelmében elsődleges. Minden érvényességet megalapozó, minden létértelme, a világ objektív léte is szubjektív érvényességképződmény. Így a „fenomenalitás” helyett az objektivitás valódi értelme jelenik meg rejtélyként, mint idegen szubjektumokra utaló, s egyúttal másokkal közösségben létező szubjektumok számára való érvényessége a világnak. A rejtélyt inkább az képviseli, hogy a transzcendentális struktúra miként alapozza meg a tudattól való távollét, idegenség, transzcendencia értelmét.

Freud 1874 és 1876 között a nem-orvosi tárgyak közül kizárólagosan Brentano három kurzusát vette fel,¹⁴ s több levelében a legnagyobb elismeréssel ír tanáráról.¹⁵ Mindezek alapján, noha Brentano határozottan elutasította a tudattalan elme tézisé, bizonyosnak tekinthető hatása Freud metapszichológiai nézeteire. Azt mondhatjuk, hogy Freud tudat-idealizmust célzó kritikájának premisszáit a brentanoi elméletből kiindulva fogalmazza meg. az ő elméletének alapzata kínálta azokat a kontextuális kereteket, amelyek alapján Freud a transzparens tudat doktrínáját elvetve, illetve a pszichikus tudattalant védelmezve saját teóriáját megfogalmazta.

A belső tudat kapcsán Brentano Descarteshoz nyúl vissza, aki a lelkit azonosítja a tudatossal, a lelki szubsztancia attribútumának tekintve az önmagáról tudó gondolkodást, áttetsző tudatot előfeltételez. Brentano belső tudat elmélete azonban inkább az objektivisztikus hagyományhoz, mint a transzcendentálishoz csatolható. Mivel a reflexív tudatosságot egy másodlagos intencionális vonatkozásként igyekszik megközelíteni, ez azzal a tudatossággal rokon, amelyet az angolszász filozófia *awarenessként* (valamire való tudatosság, éberség) a tudatosság szinte egyedüli releváns értelmeként kezel. A „pszichofizikai ob-

¹³ Ami a redukcionizmus számára rejtély, az a fenomenológus számára minden további munka kiindulási pontja. A transzcendentális irányultságú filozófia ellenben a tudatszubjektum világtapasztaló képességét teszi problémává.

¹⁴ Merlan (1945) 375.

¹⁵ Cohen (2000) 109.

jektivizmus” ugyanis a belső tapasztalás közvetlen adottságát a fizikai létezők közvetett adottsága mellé helyezi. A tudat transzcendentális fogalma háttérbe szorul, s helyére a tudatosság (awareness) kerül, amely azt olyan képességként vagy állapotként kezeli, amely ki- és bekapcsolható.¹⁶ Ezért, noha a brentanoi belső tudat nem választható el a pszichikus élménytől, kérdéses marad, hogy miként képes egy tudataktust egy másik, önmagában nem-tudatos vonatkozás tulajdonképpen, minőségi értelemben tudatossá tenni.

Freud átveszi Brentano elméletének azon elemeit, amely szerint az élmény az intencionális aktus másodlagos tárgyaként funkcionál (belső tudat), azonban nem fogadja el azt az álláspontot, amely szerint ez a másodlagos vonatkozás minden pszichikus fenomént karakterizál, így azok szükségszerűen transzparenssek. A brentanoi elmélet részleges adaptációjából következik Freud álláspontja, amely a lelkit elszakítja a tudatostól, s egy tudattalan, a tudatostól minőségileg eltérő gondolkodást feltételez.¹⁷

A brentanoi felfogás legismertebb tézise szerint a mentális fenomének,¹⁸ aktusok legfontosabb megkülönböztető jegye az intencionális tárgyra vonatkozás.¹⁹ Az intencionalitás skolasztikus filozófiából merített fogalma Brentano számára olyan relációt jelent, amely szerint a tárgy a pszichikai aktus számára immanens, vagyis a mentális fenomének tárgyát intencionális inegzisztenciával jellemzi.²⁰

„Mindegyik pszichikai fenoménre jellemző az, amit a középkori skolasztikus filozófusok egy tárgy intencionális (avagy mentális) inegzisztenciájának neveztek, s amelyet mi – ugyan nem minden kétértelműségtől mentes kifejezésekkel – tartalomra vonatkozásnak, tárgyra (amely alatt nem egy realitást kell érteni) irányulásnak, vagy immanens tárgyiságnak neveznénk.”²¹

Egy elterjedt nézet szerint az intencionális inegzisztencia fogalmának bevezetésével Brentano szándéka az volt, hogy megoldja az extramentálisan nem-létező tárgyakra irányulás problémáját, ugyanis az aktus mindig rendelkezik egy immanens tárggyal, akkor is, ha nem felel meg neki a tudaton kívül semmi, és akkor is ha igen. A tárgy intencionális vagy objektív inegzisztenciájának tézisének szó szerint kell értenünk, de nem teljesen egyértelmű, hogy az intencionális reláció aktus és tárgy között egy közvetítő reprezentáció beiktatásával valósul meg, vagy a reláció közvetlenül aktus és annak immanens tartalma között áll

¹⁶ A brentanoi elmélet tehát a prereflexív tudatosságnak egy olyan fogalmára épül, amely a transzcendentális irányzatokon belül a pszichikus aktusok pusztán esetleges vonása.

¹⁷ A tudattalan és az azon alapuló tudatos lelki nem mechanikai-oksági elvek szerint szerveződik, hanem sajátos szervezőelvek, motivációs törvényszerűségek szerint, amelyet egy a tudatostól minőségileg eltérő gondolkodásnak is nevezhetünk. Ullmann (2016) 156.

¹⁸ Amelyek, mint fenomének szükségszerűen tudatosak.

¹⁹ Brentano (1874) Kap. 2. §. 1.

²⁰ I.m. 115. 124–125.

²¹ I.m.124. (ford: Varga Péter András)

fenn, tökéletesen függetlenül extramentális tárgyak lététől vagy nemlététől.²² A korai Brentano számára úgy tűnik, hogy a tárgyi vonatkozást egyértelműen ez utóbbi értelmezés szerint kell elgondolnunk (tehát aktus és nem-reális, immanens tartalma között).²³ Egy a *Wahrheit und Evidenz* címmel megjelent kötetben megjelent tanulmányában Brentano a kartezánus distinkcióra utal formális és objektív realitás között,²⁴ s különbséget tesz prezentált tárgy és prezentáció módja (formális és objektív) között.²⁵ Ez a fordulat egy realista elköteleződést jelez, ugyanakkor nem tekinthető reprezentációelméletnek, mivel Brentano ragaszkodik hozzá, hogy az intencionális aktus vagy az elme közvetlenül a tárggyal áll relációban, s Arisztotelészre hivatkozik,²⁶ akinek hatása Brentano teljes életművében érvényesül.²⁷

Bárhogy értelmezzük is azonban az intencionális relációt aktus és tárgya között, a fizikai fenomének, amelyeket Brentano a mentális fenoménekkel állít szembe, valójában nem képeznek egy a mentálistól megkülönböztetett létrégiót. Mind a fizikai, mind a pszichikai fenomének a pszichológia tárgyai, tudatfen-

²² Moran (2000) 49.

²³ 1911-ben a Pszichológia empirikus nézőpontból (második könyvének) újabb kiadásában az intencionális inegzisztencia kifejezésről Brentano úgy nyilatkozik, mint amelyet, a félreértések miatt, jobb lett volna elkerülni, s lehetséges, ám szintén félreérthető alternatívaként merül fel számára egy másik terminus: az „objektív” benne-lét. (Von der Klassifikation der psychischen Phänomene / Franz Brentano; Ausg. der betr. Kapitel der Psychologie vom empirischen Standpunkt 1911 180.) Az intencionális tárgy tehát nem formálisan, reálisan van az aktusban, hanem megjelenítve.

²⁴ Brentano a skolasztikus eredetű, kartézianus objektív realitás (eredetileg reprezentacionalista) gondolatát Arisztotelész direkt realizmusával kapcsolja össze, az elmélet pedig összefüggésbe hozható Brentano késői „reizmusával”, amely szerint pusztán konkrét individuumok léteznek. Moran (2000). 50.

²⁵ Ld. Moran (2000) 49. (Brentano: The True 15-16)

²⁶ Barry Smith (1988) 8., Ugyanott Brentanot is idézi: P.E.S. 124. Lj.; Moran (2000) 50. Brentano The True 79.

²⁷ Brentano eredetileg a középkori filozófia tanulmányozásának kívánta szentelni magát, de neo-tomista mestere, Franz Jacob Clemens halála után doktori és habilitációs munkáját Arisztotelész metafizikai és lélekfilozófiai írásainak szentelte. Az 1866-ban befejezett habilitációs tézise (Psychologie des Aristoteles insbesondere seine Lehre vom nous poietikos) bázisa későbbi, pszichikai aktusokról szóló elméletének. (Moran (2000). 23. 28.) A De Anima harmadik könyvének nyolcadik fejezetében Arisztotelész a tudott, illetve érzékelt dolgoknak a lélek gondolkodóképességének, illetve érzékelőképességének való megfelelését tárgyalja. „[A] lélek bizonyos értelemben azonos minden létező dologgal. Mert vagy érzékelhetőek a dolgok, vagy elgondolhatóak; a tudás pedig bizonyos értelemben a tudott dolgokkal, az érzékelés az érzékelhetőekkel azonos. (De Anima 431.b.) Az azonos-ság azonban csak formai megfelelést jelenthet, „hiszen nem a kő van a lélekben, hanem a formája”, hasonlóan ahogy a pecsétgyűrű ad formát a meleg viasznak. Az érzékek az érzékelt külső dolgok formáját anyaguk nélkül képesek befogadni, (De Anima 424.a.18) ám más értelemben, mint ahogy egy meleg dolog átadja melegét a másiknak. Ha meleget érzek, a melegséget magamban nem „materiálisan”, nem szubsztanciálisan, hanem objektíven, objektumként hordozom. (Barry Smith 1988 3., Ps. D. A. 80., George-Koehn 2004 26.) Az érzékelés révén aktualizálódott, „benyomódott” forma teszi lehetővé, hogy a receptív intellektus képzetekhez jusson, tudásra tegyen szert. Ami elgondolható, az az érzéki prezentációkban található. 432 a; Ps.d.A. 146. „Ezért aki nem érzékel semmit, nem fog sem megtanulni, sem megérteni semmit; amikor pedig az ember elmélkedik, szükségszerű, hogy egyúttal egy bizonyos képzetet is szemléljen.” (De Anima 432a) A forma (univerzálé), amelyet az érzékelés a külső tárgyakból befogad, identikusan ugyanaz a forma, amely érzéki képzetként afficiálja az receptív intellektust George-Koehn 2004 28. a különbség pusztán a szituáltságból fakad. (Barry Smith 1988 5., Ps.d.A. 134.)

omének.²⁸ Mivel a fizikai fenomének nem külső tárgyak reprezentációi, külső és belső észlelésnek, azaz a fizikai és a pszichikai fenomének észlelésének megkülönböztetése nem alapulhat az észlelés közvetettségén. A pszichikai fenoménekkel szembeállítva a fizikai fenomének közös tulajdonsága egyrészt az, hogy maguk nem tárgyra vonatkozóak, másrészt észlelési módjukat illetően a kétségbevonhatóság karakterizálja őket, az, hogy észlelésük során könnyen csalatkozhatunk. A mentális fenomének ezzel szemben nem csupán intencionálisak, de transzparenssek, ami Brentano számára azt jelenti, hogy evidens módon adottak lehetnek, utóbbi pedig csak akkor lehetséges, ha az élmény maga is tudat tárgya lehet.²⁹ Brentano deskriptív pszichológiájának módszere mindenekelőtt a belső tudat vagy belső észlelés lehetőségén alapszik, amelynek közvetlensége teszi lehetővé az abszolút evidenciát.

A belső tudat kapcsán Brentano „az arisztotelészi nézetet bizonyos értelemben összeházasítja a karteziánus-leibnizivel, mely szerint a belső észlelés apodiktikus, bizonyos önevidencia.”³⁰

Mint ismeretes, Descartesnak a szkeptikus érvek legyőzéséhez olyan belátásra vagy belátásokra volt szüksége, amelyekkel kapcsolatban a legcsekélyebb kétely sem merülhet fel, s így megfelelően biztos alapként szolgálhatnak további vizsgálódásaink számára. Descartes az ego cogito, ego sum belátását tekinti az első ilyen evidenciának.³¹

Brentano a *cogito*³² analíziséből kiindulva a „tudatos” (bewusst) két alapértelmét különbözteti meg, amelyek közül az egyik a tárgyra való aktív tudatosság, intencionális tudat (tehát: tudatában vagyok valaminek, valamire irányulok, éber vagyok), míg a másik passzív értelemben a tudatos/tudott tartalomra vonatkozik, annyi, mint tudat tárgyának lenni.³³ A tudat tulajdonképpen, pregnáns érteleme pedig e kettő kombinációjából adódik: mindkét értelemben tudatosnak lenni: ez a reflexív vagy prereflexív öntudat.

Akár reflexív, akár reflexió előtti öntudatként a tudatot a pszichikus aktusok azon karakteréhez kötjük, hogy bennük nem pusztán irányulok valamire, hanem ezek teljessége vagy némelyike önvonatkozást is lehetővé tesz, illetve hordoz. A reflexió esetében az aktusok maguk is tudat tárgyai, feljük egy újabb aktusban irányulok míg a prereflexív öntudat esetében nem feltétlenül beszélünk egy másik önálló aktusról.³⁴ A tulajdonképpeni reflexió egyértelműen ket-

²⁸ Moran (2000) 52.

²⁹ XIX. V/11.§

³⁰ Moran (2000) 43

³¹ Ez hol egyszerű intuitív belátásként, hol következtetésként jelenik meg Descartes műveiben.

³² A latin conscientia kifejezésre visszavezethető „tudat” szubsztantívum (Bewusstsein, consciousness) Descartes óta elsődlegesen magára a cogito-ra vonatkozik, amely egyszerre van tárgyának, illetve önmagának tudatában.

³³ Tudattalanról beszélni pusztán ebben a második értelemben nem ellentmondás. Brentano (1874). 132.

³⁴ Meg kell még említenünk a szimbolikus öntudatot, amely azonban nem a konkrét, megélt élményekre irányul, ezért most figyelmen kívül hagyjuk.

tósséget vagy hasadást implikál, ahol a szubjektum önmagát, vagy aktusait teszi tárgyá. A prereflexív öntudat, amikor az aktus az esetlegesen ráirányuló figyelemről függetlenül, számomra egy belső tudatban adódik, noha nem lehet ugyanabban az értelemben tárgyként adott, mint az elsődleges (intencionálisan megcélzott) tárgy, egyaránt értelmezhető egy a valódi reflexiótól különböző, ám reflexív jellegű aktusmomentumként (másodrendű-aktus elmélet, HOT-teória) és az aktusok intrinzikus sajátosságaként, pusztá megélésként.³⁵

A brentanoi teória egyik forrásaként szolgáló Arisztotelész számára a tudatosság egyszerre tűnik intrinzikus jellegűnek és magasabb rendű aktusnak.³⁶ Az intrinzikus jelleg azt jelenti, hogy ez a tudat nem bontható két különálló aktusra, az eredetire, amely például valamely külső tárgyra irányul, és egy magasabb rendűre, amelynek tárgya az eredeti érzékelő aktus. A magasabb szintű aktus teória szerint azonban két partikulárisan különálló aktusról beszélünk. A tudatosság e teória szerint szükségszerűen egy másik szintet, típust képez, mint a reflektált aktusok. Ennek megfelelően van egy első szintű (észlelés) és egy magasabb szintű (észlelés észlelése) mentális tartalom. A teória pártolói a végtelen regresszus veszélyét egyszerűen azzal háríthatják el, hogy a magasabb szintű aktus/gondolat nem kell, hogy maga is tudatos legyen.³⁷ Caston szerint Arisztotelész felfogása úgy képes egyesíteni ezt a két, ellentmondónak látszó felfogást, hogy elkülöníti annak kérdését, (a) hány fajta tartalom instanciálódik, attól a kérdéstől, hogy (b) hány token van jelen. Ellentétben azzal a felfogással, mely szerint a magasabb rendű tartalom egyúttal az elsőtől eltérő token, az első (a) típusra vonatkozó előfeltevés a független (b)-től. A két tartalom tehát egységet alkot, két különböző *típus* instanciálódik egyben. Egyazon tokenben valósul meg egy külső tárgyra és akcidentálisan egy önmagára való irányulás. A tudat így reflexív módon relacionális, egyúttal közvetlen, transparens. Ez a második szintű észlelés nem esetleges, tehát „*valahányszor észlelünk, ennek az észlelésnek az észlelésével is rendelkezünk.*” (I.m. 797)³⁸

A brentanoi belső tudat vagy belső észlelés ehhez hasonlóan nem egy újabb, különálló reflexív aktus, hanem az intencionális aktus lényegéhez tartozó, az intencionális, elsődleges tárgy melletti másodlagos, intrinzikus önmagára-vonatkozás,³⁹ Brentano ugyanis a magasabb szintű-aktus teória legfenyegetőbb

³⁵ A prereflexív öntudatból kiindulva a tudattalan negatív fogalma a belső tudattal nem rendelkező élményeket, pszichés momentumokat ölelné át, s az arra a kérdésre adott válasz, hogy lehetséges-e olyan pszichikus élmény, aktus, amelyet nem kísér belső tudat, a „pszichikus”, és a „belső tudat” meghatározásától és összefüggésétől függ.

³⁶ Caston (2002)

³⁷ Davies (1997)

³⁸ Felmerülhet, hogy a végtelen regresszó érvével szemben ez a felfogás továbbra is védtelen, Caston azonban arra hívja föl a figyelmet, hogy a fenti premissza nem mosható össze a következő, erősebb változattal: „Valahányszor p-t észleljük, észleljük, hogy p-t észleljük”, vagyis az észlelést nem kell magasabbrendű osztályba tartozóként észlelnünk. A végtelen regresszus veszélyét könnyen kiküszöbölhetjük azzal, hogy a magasabb-szintű aktusnak nem tulajdonítunk ugyanabban az értelemben ismét tudatot.

³⁹ Moran (2000). 41., Brentano (1867) 90.

problémáját, a végtelen regresszus veszélyét ⁴⁰ úgy igyekszik elhárítani, hogy számára a tárgy percepciója és az ezt kísérő tudat olyan egységet alkot, hogy a kettő egyetlen pszichikus fenoménnek tekintendő.⁴¹

Bár az élmény és az önmagára való vonatkozás Brentanonál egységet alkot, felfogása strukturálisan mégis a magasabb szintű-aktus teóriákhoz kapcsolódik, ugyanis megkülönböztethetjük az élmény strukturális momentumait, a tárgyat (tartalmat) és az élményt, mint másodlagos tartalmat, a belső tudat pedig objektíváló öntudatként (self-awareness) tűnik fel. Ez az objektiváció azonban védhető pontja a brentanoi elméletnek,⁴² mivel az élmény önmaga számára másodlagos tárgy, s nem válik tematikussá.⁴³

Husserl számos kritikát megfogalmaz Brentano elméletével kapcsolatban, elsősorban A Logikai Vizsgálódások V. Vizsgálódásában, majd a második kiadáshoz csatolt, 1913-ban íródott mellékletben (Äußere und innere Wahrnehmung. Physische und psychische Phänomene). Kiindulópontja a fizikai és pszichikai fenomének distinkciójának elégtelensége.

„Kimutatható, hogy nem minden – a pszichológia valamely lehetséges definíciójának értelmében vett – pszichikai fenomén számít a Brentano által használatos értelemben pszichikai fenoménnek, tehát pszichikai aktusnak, másfelől az is, hogy Brentanonál a »fizikai fenomének« többértelmű módon funkcionáló címszava alá esik az igazi pszichikai fenomének jó része is.”⁴⁴ A fizikai fenoméneknek Brentanonál két fajtáját különböztethetjük meg.⁴⁵ Az észlelt „másodlagos minőségeket”, mint a szín, a hang, a hőmérséklet stb., és az ezek magyarázatául szolgáló, fizikainak és objektívnek tekintett, de valójában hipotetikusan konstruált „dolgokat”, amelyeket egy objektív világban létezőnek, működőnek tekintünk, amelyeket érzékeinkre és műszereinkre „hatni vélünk” (testek, erők, atomok). A kettőben azonban közös, hogy ezek pszichikus aktusok elsődleges tárgyai. A fizikai fenomének első fajtája esetén úgy tűnik, hogy ezek olyan fizikai fenomének, amelyek látás, hallás, szaglás pszichikus fenoménjeinek objektumai, s amelyek másfajta fizikai fenoméneket prezentálnak. Amikor azonban egy fát észlelek, ez az észlelés nem az olyan implicit tartalmakra épül rá, mint pl. a „zöld” észlelet. Husserl kritikája arra a tézisére épül, hogy ezek az intencionális tartalmak alapvetően különböznek az észlelési aktusok valós (Husserlnél

⁴⁰ Dan Zahavi (2004) egy tanulmányában a brentanoi elmélet újrafelfedezésének háttérével foglalkozik, amelyhez a magasabb szintű-aktus teóriákkal való elégedetlenség vezetett az analitikus filozófusok körében. Ezeknek például nemcsak a végtelen regresszus veszélyével kell megküzdenie, hanem azzal is, hogy egyrészt szofisztikált, magasabb szintű reflexív aktusok híján a kisgyermeket, állatokat kartézianus automatáknak kellene tekintenünk. Zahavi (2000)

⁴¹ Brentano felfogása újra Arisztotelész-interpretációival hozható összefüggésbe. Moran (2000) 41.

⁴² Zahavi (2004) 75.

⁴³ Brentano (1874) 181. Tematikus önreflexió Brentano számára csak a visszaemlékezés módján lehetséges.

⁴⁴ Hua XIX/1. V. 9.§. Logikai vizsgálódások (szemelvények) in: Különbőség 9/1. Szeged 2007

⁴⁵ McDonnell 2011. 86.

reell) tartalmaitól, vagyis nem ugyanabban az értelemben immanensek. Az észlelt tárgy nem lehet a pusztá színérzet, hang stb., amelyből egy másfajta fizikai tárgyra következtetünk. Az érzetek komplexuma nem azonos a tárgy minőségeinek komplexumával. Az intencionálisan megcélzott tárgy tehát nem valóban immanens, a valóban immanens tartalmak pedig nem intencionálisak. Ezek a tartalmak „aktusokat építenek fel, szükségszerű támasztékként lehetségesévé téve az intenciót, maguk azonban nem megcélzottak, nem azok a tárgyak, amelyekről az aktusban képzetet alkotunk. Nem színérzeteket látok, hanem színes dolgokat, nem hangérzeteket hallok, hanem az énekesnő énekét stb.”⁴⁶ Meg kell tehát különböztetnünk a prezentáló érzetektől a szemlélt tárgyat, illetve a pszichikus aktus valóban immanens momentumainak „megélését” a tulajdonképpeni észleléstől, ami a megjelenő tartalmaknak „valamiként való felfogását” (a második kiadásban appercepció) vonja magával. Egy külső észlelés esetén a prezentált fizikai tárgy észlelt, tehát valamiként felfogott, ezzel szemben a prezentáló tartalmak pusztán megéltek, de nem észleltek.⁴⁷

Husserl bizonyos értelemben csatlakozik Brentanohoz a minden aktushoz intrinzikusan hozzátartozó belső tudatot illetően, s abban is, hogy ez a belső tudat nem jelent egyúttal tematikus tudást.⁴⁸ Ugyanakkor ez a belső tudat nem „kíséri” az élményt, s nem az élmény „felfogása”. A pusztán megélt pszichikus élmény nem érzetek „észlelése”, hanem ezen érzetek megélésén keresztül valószínűleg meg egy tárgy (és háttere) észlelése.

A „megélés” a Logikai Vizsgálódásokban még egyértelműen kibontatlan, üres fogalom, 1906/7 táján azonban már a „belső tudatra” utal, amely reflexió előtti és sajátosan idői. Husserl itt a Logikai Vizsgálódásokhoz hasonlóan, ám attól eltérő megközelítésben, a tudat három alapvető fogalmát különbözteti meg. Egy tárgy pusztá intencionális adottságán túl lehet kifejezetten, kitüntetett módon vélt, megcélzott, figyelt, míg a prereflexív élménymomentumok, érzetek és felfogások egyaránt „fenomenálisan”, egy „belső tudatban” nem tematizáló módon tudatosak, „megéltek”. „Az érzeteket nem látjuk, észlelő odafordulásunk, apperceptív objektiváló hitünk nem irányul rájuk. Mégis »tudatosak«.”⁴⁹

Hogy viszonyul egymáshoz megélés és vélekedésszerű tudat?

Descartes a *cogitatio* fogalmát az arisztotelészi paradigmán belül (amelynek uralkodó skolasztikus interpretációjával szemben fejtette ki nézeteit) nem pusztán az értelem legmagasabbrendű tevékenységeként értett gondolkodással és

⁴⁶ Hua XIX/1. V. 11 §. a.

⁴⁷ Reell vagy fenomenológiai (deskriptív pszichológiai) tartalmak és intencionális tartalmak megkülönböztetése Hua XIX/2. 411. 761-62. Husserl az 1904-es téli szemeszterének előadásáiban is hangsúlyozza, hogy az észlelt tárgyat gyakran összekeverik az érzett tartalommal, az érzetet az aktusok mintájára felfogva (észlelés-észlelt tárgy, érzet-érzett tartalom) Hua XXXVIII. 23-24. Az, hogy Brentano nem tesz különbséget az aktusok tartalma és tárgya között a már említett ingadozását is magyarázza direkt realizmus és a reprezentacionalizmus között.

⁴⁸ Saját szubjektív állapotainkat, magát a szubjektivitást illetően a reflexiót megelőzően egyfajta „önfeledtségben” (Selbstverlorenheit) leledzünk.

⁴⁹ Hua XXVI. 243

akarattal azonosítja, hanem beleérti a képzeletet, érzékelést is,⁵⁰ és közvetlenül tudatos voltával határozza meg, azaz lényegéhez tartozik, hogy egy önmegjele-
nést is magában foglal, a megjelenés közvetlen megjelenését a mostban. „A gon-
dolat név fölőleli mindazt, ami olyképp van bennünk, hogy ennek közvetlenül
tudatában vagyunk.”⁵¹ A gondolatokat az elme vagy lélek szubsztanciájához
rendeli hozzá, „amelyben közvetlenül benne van a gondolkodás”⁵² s az elme mint
„gondolkodó dolog”⁵³ nem tartalmazhat semmit, ami nem tudatos.⁵⁴⁵⁵

Descartes állításai egy olyan erős transzparencia-tézist látszanak megerősí-
teni, amely a következő két állítással foglalható össze:

1. Amikor azt hiszem, hogy egy partikuláris mentális állapotban vagyok,
valóban abban a mentális állapotban vagyok, tehát erről az állapotról in-
korrigibilis tudással rendelkezem.
2. Amikor egy partikuláris mentális állapotban vagyok, akkor ennek szük-
ségképpen tudatában is vagyok (transzparens számomra).

Edwin Curley ezeket az inkorrigibilitás és a transzparencia doktrínájának, az
állításpárt pedig együttesen a mentális tartalmainkhoz való privilegizált/privát
hozzáférés doktrínájának nevezi, amelyet nézete szerint Descartes valójában
nem képviselt.⁵⁶ Az első ránézésre inverz módon szimmetrikusnak tűnő állítás-
pár valójában, ahogy azt Curley elnevezése (inkorrigibilitás és transzparencia
doktrínája) is üzeni számunkra, egyszer a tudatosság, másodszor a tudás fogal-
mát hozza mentális állapotainkkal kapcsolatba.⁵⁷

1648 július 29- keltezésű, Arnauldhoz írott levelében Descartes határozott
különbséget tesz a reflexív tudás és a közvetlenül adott, nem-reflexív egyszerű
gondolatok között.⁵⁸

Az Ellenvetések hatodik sorozatára adott válaszban Descartes⁵⁹ valószínűleg
ugyanazt a nem-reflexív tudatot, mint belső észlelést írja le. Azt, hogy gondol-
kodunk, létezőnk stb. „a belső megismerés révén tudjuk, amely az önmagára
vonatkozó megismerést mindig megelőzi, és amely – ami a gondolkodást és a
létezést illeti – olyannyira veleszületett minden emberrel, hogy noha időnként,
amikor az előítéletek elhomályosítják látásunkat, s inkább a szavakra, mintsem

⁵⁰ A lélek és az elme fogalma Descartesnál egybeesik. Rozemond(2006) 51-52

⁵¹ Cogitationis nomine, intelligo illa omnia, quae nobis confeiis in nobis fiunt, quatenus eorum in nobis conscientia est. (PP1905.I/IX) Descartes (1994) 124 Descartes (1996) I/§.9.

⁵² Descartes (1994) 125

⁵³ I.m. 38

⁵⁴ Descartes (1904/2008) 247.

⁵⁵ Körkörösnek bizonyuló érvelésében, mint tudjuk, Descartes a gondolatainkról való infallibilis tudás garanciájának később Istent tekinti. Ez azonban jelen fejezet gondolatmenetünk szempontjából, amely a transzparencia kérdésének tisztázásához pusztán Descartes transzparencia-felfogását igyekszik rekonstruálni, nem játszik szerepet.

⁵⁶ Curley(1978) 31.

⁵⁷ Ld. Még: Hatfield (2011) 363.

⁵⁸ Descartes AT 5:220 Idézi: Hatfield 2011. 366.

⁵⁹ Brentano (1995) 366-7

a szavak jelentésére figyelünk, kiagyalhatjuk, hogy nem rendelkezünk e megismeréssel, ám az mégsem lehetséges, hogy ténylegesen ne rendelkezünk vele.”

⁶⁰ Ahhoz azonban, hogy a belső megismerés által adott tudás a maga nyilvánvalóságában álljon előttem, a figyelmem fordulatára, „észrevételre” van szükség. A belső megismerés által a mentális állapot (pl. éles fájdalom) világosan adott számunkra, jelenvaló, de nem mindig határozott is.⁶¹

A világos jelenlét „egy figyelmes elmének” nyilvánvaló.⁶² E figyelmes szemügyre vétel teszi a belső észlelés révén birtokolt tudást egyszerre elkülönítetté is, s ekként nyilvánvalóvá.

„Elkülönítettnek pedig azt nevezem, amely annyira körülhatárolt, és az összes többitől különálló, hogy csakis azt foglalja magában, ami nyilvánvalóan jelenik meg annak az embernek, aki kellő módon szemügyre veszi őt.”⁶³

A figyelem e funkciója békíti ki tehát a látszólagos feszültséget az első elmélkedésben megjelenő mindenre kiterjeszthető kétely és a harmadik elmélkedésben tárgyalt tiszta és világos ideák kétségbevonhatatlansága között.⁶⁴

„Ameddig figyelmünkkel irányulunk valamely világosan észlelt igazság felé, nem kételkedhetünk benne.”⁶⁵

Descartes számára a „gondolkodom”, „érzek” és a többi hasonló formájú állítások nemcsak arra a világos adottságra utalnak, ahogy a „gondolkodom” a belső tudat számára megjelenik, hanem egyszerre arra a mozzanatra is, amikor erre fölfigyelünk, ami ezt kétségbevonhatatlan, inkorrigibilis tudássá teszi. Ha azonban ezt a megkülönböztetést nem tesszük meg, akkor úgy tűnhet, hogy amikor Descartes a cogitativitást a tudatosság fogalmával definiálja, ez egyenértékű az elme állapotairól való tudásunk infallibilitásának, inkorrigibilitásának, kétségbevonhatatlanságának tézisével.

Válójában, ahogy azt Descartes maga több példával megerősíti, lehetséges aktuális mentális állapotainkat illetően tévedni.

„[S]okan vannak, akik maguk sem tudják, hogy mit hisznek; a gondolkodásnak az a működése ugyanis, melynek folytán hiszünk valamit, különbözvén attól, melynek folytán tudjuk is, hogy mit hiszünk, gyakran megesis, hogy az egyik néha megvan anélkül, hogy a másik is megvolna.”⁶⁶ Arra is van példa, hogy elménk rutinos műveleteit olyan gyorsan végzi el, hogy az egyes műveleteket nem tudjuk egymástól elválasztani.⁶⁷

⁶⁰ Brentano (1995) 422

⁶¹ „Amikor például valaki éles fájdalmat érez, e fájdalom ismerete világos saját magához képest, ám ettől még nem lesz mindig határozott is...” Descartes (1996) 46. „Első éveink során mármint a test oly erősen elhomályosította lelkünket, avagy a gondolkodásunkat, hogy az semmit nem ismert határozottan, jóllehet több dolgot is észlelt meglehetősen világosan” I.m. 47

⁶² Im. 45.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Mole (2013)

⁶⁵ Meditationes. 7 th set of Replies Descartes (1904/2008) 309. saját ford.

⁶⁶ Descartes (1902) 23.

⁶⁷ Descartes (1904/2008) 438

Bár Descartes ragaszkodik hozzá, hogy mentális állapotainkat illetően minden esetben rendelkezünk egy közvetlen tudatossággal, ez nem jelent egyúttal szükségszerűen kétségbevonhatatlan tudást. Nem tartható tehát, hogy Descartes szerint valahányszor azt gondolom, hogy egy partikuláris mentális állapotban vagyok, ez a tudásom infallibilis, inkorrigibilis, kétségbevonhatatlan tudás lenne. Találtunk azonban erős érveket az mellett, hogy ha egy partikuláris mentális állapotban vagyok, akkor ennek szükségképpen tudatában is vagyok, anynyi megszorítással, hogy ez utóbbi tudatosság nem jelent határozott, tehát akár kétségbevonható, akár kétségbevonhatatlan tudást. Descartes explicit módon elutasítja az inkorrigibilitás (illetve ezzel együtt a privilegiált hozzáférés) doktrínáját, azonban ennek gyenge verzióját szükségképpen vallania kell: Néhány mentális állapotunkról kétségbevonhatatlan tudással, bizonyossággal rendelkezhetünk.⁶⁸ Ugyan Descartes számol a saját élményeinkkel kapcsolatos tévedés lehetőségével,⁶⁹ azonban abban nem tévedhetek, hogy valami az én élményem. A pszichikus tartalmakra irányuló belső vonatkozás, saját mentális állapotainkra vonatkozó tudás, ha nem is tévedhetetlen, nem lehet rejtett — legfeljebb elfordíthatjuk tőle figyelmünket.

A mentális köre a kartéziánus lélekfelfogás hagyományához kapcsolódó Brentano számára is egybeesik a tudatossal. Tézise transzparens tudatot involvál, ami kizárja, noha nem teszi önellentmondássá a tudattalan „aktivitásokat”.⁷⁰ Az élmények intrinzikus, de intencionális önmagára-való-vonatkozása⁷¹ minden intencionális élményt szükségszerűen kísér, s ebben az értelemben tudattalan tartalmakról, tehát ilyen önvonatkozástól mentes tartalmakról legfeljebb „a pszichológia területén per definitionem kívül eső diszpozíciók rendszereként”⁷² beszélhetünk. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a belső tudat nem implikál egyúttal észrevételt, pusztán annak lehetőségét, akkor a pusztán implicit észlelés is felfogható egyfajta tudattalan tudatként, tág értelemben, mint ami észlelt ugyan, de nem észrevett,⁷³ s a reflexió számára utólagosan mindig hozzáférhető, látens tudat.

⁶⁸ Curley (1978) 45. Rozemond(2006) 65.

⁶⁹ Amit a világos és elkülönített adódásmódok megkülönböztetése tesz lehetővé, s ami önmagunk vonatkozásában öntudat és önmagunkról való komplex tudás különbségében jelentkezik. A belső tudat minden élményemet „kíséri”, noha ez a tudat nem jelent aktuális explicit tudást. Krantz 751. Chisholm 158.

⁷⁰ Brentano (1874). 132.

⁷¹ Ez időtéoriájával, a „tudat egységének elvével” áll összhangban. A szintézis feltétele, az elemeket összefogó aktus nem kiterjedt az időben, s a képzetalkotás sem jöhet idői egymásra következésben végre. Miközben egy időszakasz szemlélete egy mostban, egy időpontban megy végbe, a részek reprezentánsok formájában a pillanat szemlélet egységeivé állnak össze. Ld. később

⁷² Varga Péter András (2013) 4.

⁷³ Brentano (1874) 132. Moran (2000) 44. 481. ”Similar to Leibniz’s petites perceptions. See Leibniz, Preface to New Essays, in R.Ariew and D.Garber, eds, G.W.Leibniz. Philosophical Essays (Indianapolis:Hackett, 1989), p. 295. Leibniz says one does not hear a mill which runs all day nearby. He also holds that to perceive the sound of the roar of the sea is to perceive the individual sounds of the waves even though they are not distinctly noticed.”

Descartesnál a világos (clara) jelenlétet az elme érzékektől és képzelődéstől mentes tisztasága biztosíthatja, s az elme figyelme teszi a szemléletet adottságában határozottá vagy elkülönítetté.⁷⁴ Ezzel egyúttal világosságának fokát is meghatározza.⁷⁵ Ezzel szemben Leibniz a világosságban az elkülönített észlelés implicit formáját ismeri fel s az elkülönülés azon értelmét, amely a világosság fokát meghatározza (például az az érzéki kontraszt, amely a tudatosság küszöbét jelenti), nem azonosítja az elkülönítettség tulajdonképpeni értelmével, amely a világosságban tudatos észlelet tartalmát teszi explicitté.⁷⁶ Ezekből a fogalmakból kiindulva eljuthatunk explicit és implicit „észlelés” brentanoi megkülönböztetéséhez, ahol az utóbbit pusztán belső tudatként is jellemezhetjük, szemben a tulajdonképpeni észleléssel.

Bár a mentális tartalmak teljes köre transzparens, gyakran előfordul, hogy a tudatos tartalmakat közvetlenségük ellenére tévesen interpretáljuk, vagy nem vesszük észre, ugyanis a (belső) tudat nem jelent egyúttal explicit tudást, észrevételt. A transzparencia pusztán lehetővé teszi, hogy megfelelő módon feljűk irányulva a belső észlelésben adott tartalmakat tévedés nélkül írjuk le. Azt, ami pusztán belső tudatban adott, azaz implicit módon észlelt, meg kell különböztetnünk attól, ami explicit módon is az, azaz észrevett és tudott.⁷⁷ A belső tudat az intencionális aktus, mint másodlagos tárgy *pillanatnyi* tudata, míg egy pszichés tartalom explicit észlelés tárgyaként az implicit adottságok háttéréhez képest kiemelt értelemben tudatos, ugyanis utóbbiak pusztán a nem-tematikus belső tudat tárgyai.⁷⁸

Az „észrevétel” [Bemerken] vagy explicit észlelés nem azonos a figyelemmel [Aufmerken], mint szándékos megfigyeléssel, bár valami olyasmi, ami fejleszthető,⁷⁹ s esetében egy kiterjedt *egész* észlelésében elemeket különböztetünk meg egymástól. Ugyan a belső tudat sem nélkülözi az „elkülönítettséget” egy mélyebb szinten, az „egyidejű” érzetek csak utólag, az aktusok sorozatának időbeli lefolyásában válnak explicit módon észleltté, eredetileg nem válnak el egymástól, nem „észlelték”.⁸⁰

A husserli pusztán „belső” vagy „abszolút tudat”, mint világosság „prereflexív önmanifesztáció”, amelyben tárgy és tartalom nem válik külön (tehát nem észle-

⁷⁴ „Intuíciók vitája” Schmal (2013) 4.

⁷⁵ Descartes (1996) I. 37.

⁷⁶ Boros (2009).64.

⁷⁷ Brentano (1995) 33-34. 37-38.

⁷⁸ Ez az implicit észlelési jelen, egy tudatelőttesként is fölfogható, különösen a késői elméletben, ahol a belső percepció is egy kiterjedt jelent feltételez.

⁷⁹ Brentano (1995) 37-38

⁸⁰ Később Brentano ugyan belátja, hogy az érzetek belső tudata sem lehet pusztán pillanatnyi tudat, mivel az előbb és utóbb viszonyai, az egymásra-következés is szintézist, egy rendkívül szűkre szabott de kiterjedt jelent feltételeznek, az elmélet azonban továbbra is foglya marad annak az elgondolásnak, hogy a mosthoz csatlakozó elsődleges emlékezet tartalmi irreálisak, azaz nem nevezhetők észleltnek a szó szoros értelmében.

lés). Ennek megfelelően érzettartalom és érzete egy, s ezek a konstituáló momentumok az ezeket „interpretáló” vagy „átlelkesítő” felfogásokkal együtt pusztán megéltek.

Mivel Brentano nem teszi meg a tárgyalt megkülönböztetést az észlelés, illetve tudat két értelme között, az egyetlen támpontja ahhoz, hogy a tárgy volta-képpen észlelését az érzetek, prezentáló tartalmak pusztán tudatától, megélésétől elkülönítse, az utóbbiak pillanatnyi, differenciálatlan jelenléte (implicit észlelés), szemben az észlelt tárgyhoz tartozó (szintén pillanatnyi) szintézis differenciáltságával (explicit észlelés). Belső-tudat felfogása szerint az aktuális figyelem tárgyaként értett elkülönült, explicit tudattartalmakat megelőzi az észlelet implicit tudata annak fokozataiban. A reflexió előtt pusztán belső tudatban megélt mentális fenomének, bár nem tematikusak, bizonyos értelemben mégis objektívtak, s az implicit észlelés már egy tárgyi mezőben mozog, s mivel az élmény nem tematikus másodlagos tárgy, a belső tudat összemosódik a háttérészleléssel.

A Freud által adaptált intencionalitás- és belső tudat-teória tehát nem tesz különbséget megcélzott tárgy appercepciója és az immanens momentumok megélése között, felcserélhetővé téve ezzel a megcélzott tárgyat az afficiáló tartalommal, s ez egyik lehetőségfeltétele annak, hogy egy tudatos vagy tudattalan aktus elsődleges tárgya elfojtott képzetként származékokat képezzen, illetve eltorzult formában megnyilvánuljon.

A freudi tudattalan, illetve az elfojtás olyan lelki aktivitásokat előfeltételez, amelyek kívül esnek a transzparens tudat körén, nem csupán aktuális, de potenciális értelemben is. A hasadás, amelyet Freud a pszichikus körén belül tételez, a tudattranszparencia doktrínájának egy olyan értelmezésén alapul, amely sajátosan a brentanoi felfogást karakterizálja.

Brentano nem tesz lényegi különbséget a tudás, hit értelmében vett explicit tudat és a minden lelki fenomént karakterizáló belső (implicit) tudat között (mindkettő *awareness*, valamire való tudatosság), Freud pedig e keretek között könnyedén elválasztja a tudat aktív és passzív mozzanatait, az értelemadó, értelemhordozó, érvényesség-konstituáló mozzanatot (ez marad a pszichikus ismertetőjegye, szemben a fizikaival) a tudat önmaga számára való jelenlététől (ezt nevezi tudatosságnak). A lelkit többé nem azonosítja a tudattal, tudatossal, a pszichikus aktivitások és a tudatosság korábbi racionalista gyökerű egysége felbomlik.

Ezzel szemben, Husserl felfogása szerint a „belső tudat” sem nem elsődleges, sem nem másodlagos észlelés, nem-objektíváló tudat, amely semmilyen értelemben sem tekinthető magasabb-rendű aktusnak, illetve nem is egy (genetikus értelemben) észlelés „előtti” pszichés aktus. Nem arról van szó, hogy először belső tudatban érzékelem, majd a figyelem ráirányulásával észlelem-tapasztalom a tárgyat. Megélt és észlelt között nincs ilyen összefüggés, nem az lesz észlelt, ami korábban pusztán megélt volt. A belső tudat Husserlnél nem implicit észlelés, hanem mind az explicite vélt, tagoltan észlelt tárgy, mind pedig háttére

észlelésének konstituáló tudata, statikus fenomenológiai nézőpontból „ebben” konstituálódik mind az előtér, mind a háttér (a tárgyi mező).⁸¹

„Nem szabad összekevernünk a tárgyi háttér tudatát és megélés értelmében vett tudatot. Az élmények, mint olyanok a maguk létevel rendelkeznek, azonban nem appercepciók tárgyai (különben végtelen regresszushoz jutnánk). A háttér azonban számunkra tárgyilag adott, apperceptív élmények komplexumán keresztül, amelyek azokat mintegy konstituálják. Ezeket a tárgyakat figyelmen kívül hagyjuk, egy harmadik értelemben tudattalanok [], azonban valami teljesen mást jelentenek, mint a puszta élmények, pl. az azokat objektíváló appercepciók és aktusélmények maguk. (A puszta megélt-volt, azt is mondhatjuk, nem puszta-észre-nem-vett-volt vagy tudattalan-volt a tárgyi háttér észre-nem-vett-voltának értelmében.) A háttér [másodlagos értelemben vett] attentionális tudatát és a puszta megéltséget teljesen el kell választani egymástól.”⁸² A belső tudat nem esik egybe a vélekedésként is karakterizálható tudattal, s ezek differenciáját a „dinamikus és időbeli elkülönöződésnek érthető” belső vagy abszolút tudat gondolata biztosítja. Lényegében ez az egzisztenciális differencia jelenik meg Sartre rosszhiszeműség-elméletében,⁸³ Merleau-Ponty vad lényegeivel, Tengelyi tapasztalat-analíziseiben. A prereflexív tudat e jelzett kettősségével, e kettő differenciájából úgy adhatunk számot a tudattalan fenomenéjéről, hogy egyúttal megőrizzük a lélek racionalista ideáját.

⁸¹ A genetikusan fenomenológiai nézőpontjából ezt a „megélést” az eleven jelenben kibontva tárhatjuk fel a tudatelőtt, esetleg tudattalan működéseket.

⁸² Hua XXVI. 54

⁸³ A probléma megoldását egyrészt az teszi lehetővé, hogy a tudat transzparenciájának tézise nem zárja ki, hogy figyelmünkkel a szabadság és a fakticitás mozzanatai közötti ellentmondás teremtetten manőverezzünk, másrészt az, hogy a rosszhiszeműség jellemzően „hitként működik”. „Le-tiltja a kritikai gondolkodást, a szabad kérdezést, hiszen e kérdezés azonnal beláttatná a rosszhiszemű emberrel, hogy hazudik önmagának.” Schwendtner (2012) 21. „Sartre szerint azért hazudhatunk magunknak, mert ugyan a tudatunk transzparens, ám a figyelmünket, gondolkodásunkat tartósan úgy irányíthatjuk, hogy bizonyos összefüggéseket, irányokat teljességgel száműzzük a belátott tudati mezőnkéből.” I.m. 2012. 21-22 Ha például azt a feladatot kapom, hogy rendkívül nagy, osztatlan figyelmet kell, hogy fordítsak egy meglehetősen monoton feladatra, eszemmel szinte azonnal elkalandozhatok, miközben még percekig abban a hitben lehetek, hogy valójában továbbra is a feladatra figyelek.

IRODALOM

- Arisztotelész (1988): „A lélek.” *Lélekfilozófiai írások*. szerk: Steiger Kornél, Európa, Budapest. 9-155.
- Boros, Gábor (2009): *Leibniz gyakorlati filozófiája. Leibniz gyakorlati filozófiája*. Máriabesnyő; Gödöllő. Attraktor Kiadó
- Brentano (1874) *Psychologie vom empirischen Standpunkt* Erster Band. Duncker-Hublot. Leipzig.
- Brentano, Franz (1867): *Die Psychologie des Aristoteles. insbesondere seine Lehre vom nous poietikos*. Kirchheim, Mainz.
- Brentano, Franz (1995): *Descriptive Psychology* Routledge. London. New York
- Caston, Victor (2002): „Aristotle on Consciousness” in: *Mind*, Vol. 111. Oxford University Press. 751-815.
- Cohen, Aviva (2000): „The Origins of Freud’s Theory of the Unconscious: A Philosophical Link” in: *Psychoanalytische Perspectieven* Nr.41/42
- Curley Edwin (1978): „The Cogito and the Foundations of Knowledge” in: *The Blackwell Guide to Descartes’ Meditations*. Blackwell Publishing Ltd.30-47
- Davies, Martin (1997): „Elmefilozófia” In: Grayling A.C. 1997: *Filozófiai Kalauz*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Descartes, René (1902): *Discours de la Méthode Essais. Oeuvres de Descartes VI*. Léopold Cerf. Paris.
- Descartes, René (1904): *Meditationes de Prima Philosophia. Oeuvres de Descartes VII*. Léopold Cerf. Paris.
- Descartes, René (2008): *Meditations on First Philosophy With Selections from the Objections and Replies*. Oxford. New York.
- Descartes, René (1994): *Elmélkedések az első filozófiáról*. Atlantisz. Budapest
- Descartes, René (1996): *A filozófia alapelvei*. Osiris Budapest
- Fink, Eugen (1998) „XXI. melléklet, a 46. §-hoz. Fink melléklete a »tudattalan« problémájához” in: *Edmund Husserl: Az európai tudományok válsága*. Atlantisz. Budapest.
- Freud, Sigmund (1923/ 1991): *Az őszalami és az én*. Hatágú síp Alapítvány. Budapest.
- Freud, Sigmund (1915/1997): „A tudattalan” in: *Ösztönök és ösztönsorsok* Válogatott tanulmányok. Filum. Budapest 77-113.
- Freud (1912/1997): „Megjegyzések a nem-tudatos fogalmáról a pszichoanalízisben” *Ösztönök és ösztönsorsok. Válogatott tanulmányok*. Filum. Budapest 7-14.
- Hatfield, Gary (2011): „Transparency of Mind. The Contributions of Descartes, Leibniz, and Berkeley to the Genesis of the Modern Subject” in: *Departure for Modern Europe: a Handbook of Early Modern Philosophy (1400-1700)* 361-75
- Husserl, Edmund (1984): *Logische Untersuchungen. Zweiter Teil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis*. Hua XIX/2.
- Husserl, Edmund (1987): *Vorlesungen über Bedeutungslehre*. Sommersemester 1908. Szerk. Ursula Panzer. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff, Hua XXVI.
- Husserl, Edmund (1998): *Az európai tudományok válsága*. I-II. Atlantisz. Husserl, Edmund
- Husserl Edmund (2005): *Wahrnehmung und Aufmerksamkeit. Texte aus dem Nachlass (1893-1912)*. Hua 38. New York: Springer, Hua XXXVIII.
- Husserl, Edmund (2007): „Logikai vizsgálódások” (szemelvények) in: *Különbség* 9/1.
- Merlan Philip (1945): „Brentano and Freud” *Journal of the History of Ideas*, Vol. 6, No. 3 (Jun., 375-377

- Moran, Dermot (2000): *Introduction to phenomenology*. London. Routledge.
- Pléh, Csaba (1992): *Pszichológiai történet. A modern pszichológia kialakulása*. Gondolat. Budapest
- Rozemond, Marleen (2006): „The Nature of the Mind” in: *The Blackwell Guide to Descartes’ Meditations*. Blackwell Publishing Ltd. 48-66
- Schmal, Dániel (2015): *Az elme filozófiája a kora újkorban. A test-lélek probléma*. Gondolat, Budapest
- Schwendtner Tibor (2012): „Sartre Freud-kritikája” in: *Imágó* 2012/2. 17-30.
- Smith, Barry (1988) „A Study in Aristotle and Brentano” in: *Brentano Studien* 1. 75-88.
- Ullmann, Tamás (2016/b): „Hogyan működik a tudattalan?” In: *Kellék* 55. Pro Philosophia Alapítvány. Kolozsvár-Nagyvárad-Szeged 143-176.
- Varga Péter András (Ed.) (2013): *A fenomenológia keletkezése*. Budapest: ELTE BTK Filozófiai Intézet; L’Harmattan; Magyar Filozófiai Társaság (Cogito könyvek, 9.)
- Zahavi Dan (2004): „Back to Brentano?” *Journal of Consciousness Studies*, 11, No. 10–11, 66–87

BEVILLANÓ EMLÉKEK FENOMENOLÓGIÁJA – A POSZTTTRAUMÁS STRESSZ ZAVAR FENOMENOLÓGIAI INTERPRETÁCIÓI¹

HORVÁTH Lajos

(DE-BTK, Filozófia Intézet)

E-mail: horvath.lajos@arts.unideb.hu

Absztrakt

A tanulmány célja a poszttraumás stressz zavarban tapasztalható bevillanó emlékek fenomenológiai elemzése. A kortárs fenomenológia párbeszédet folytat a pszichiátriával és néhány szerző az intruzív tünetek fenomenológiai megközelítésére tett kísérletet. A tesztlékezet és a szokatlan intencionális állapot fenomenológiai koncepciói arra próbálnak rámutatni, hogy a betolakodó emlékek nem magyarázhatók kimerítően a visszaemlékezés, az észlelés, és a fantázia kategóriáival. A bevillanó emlékek fenomenológiai vizsgálatának további célja, hogy demonstrálja az időtapasztalatban bekövetkező változásokat is. A tanulmány röviden bemutatja a poszttraumás stressz zavar főbb jellemzőit majd a bevillanó emlékek fenomenológiai interpretációit elemzi. A konklúzió olyan szokatlan intencionális állapotként határozza meg ezeket az emlékeket, amelyek destabilizálják az ént és megzavarják az időtudat struktúráját is.

Kulcsszavak: fenomenológia ■ pszichoanalízis ■ poszttraumás stressz zavar ■ intruzív emlékek

Abstract

The phenomenology of intrusive memories

Phenomenological interpretations of posttraumatic stress disorder

The aim of the paper is the phenomenological analysis of intrusive memories which can occur in posttraumatic stress disorder. Contemporary phenomenology enters into dialogue with psychiatry and certain authors attempted to approach the intrusive symptoms from the phenomenological point of view. The phenomenological concepts of body memory and anomalous intentional states try to demonstrate that intrusive memories cannot be explained exhaustively by the broad categories of recollection, perception, and fantasy. The further aim of the phenomenological investigation of intrusive memories is to shed light on the changes in the subject's time-consciousness. The paper briefly summarizes the main issues of posttraumatic stress disorder and then investigates the phenomenological interpretations of intrusive memories. Last of all, the paper characterizes these memories as such unusual intentional states which are prone to destabilize the ego and disturb the structure of time-consciousness.

Keywords: phenomenology ■ psychoanalysis ■ posttraumatic stress disorder ■ intrusive memories

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00189/21/2) és az NKFIH 138745 számú projekt támogatásával készült.

BEVEZETÉS

A poszttraumás stressz zavar (PTSD) diagnosztikai kategóriája nem csak a pszichiátria és a klinikai pszichológia, hanem a fenomenológia számára is érdekfeszítő témává vált. A fenomenológiai vizsgálódás szempontjából például az intruzív tünetek szokatlan intencionális tapasztalatoknak tekinthetők. A fenomenológia és pszichológia viszonya hosszú múltra tekint vissza. A fenomenológia idegenkedik a naturalisztikus elméletektől, de ettől függetlenül a Gestalt-pszichológia vagy akár a neurológia esettanulmányai és megállapításai inspirálóan hatottak a fenomenológiai eszmefuttatásokra. Eugén Fink a *Válság* könyv XXIX. mellékletében hangsúlyozza, hogy a pszichológia és a fenomenológia (mint transzcendentális filozófia) közötti szakadék akkor is megmarad, ha esetleg a pszichológia „beletorkollik” a fenomenológiába. A fenomenológia itt megalapozó tudomány lehetne a pszichológia számára, beleértve akár a tudattalan és az ösztön fogalmainak tisztázását is (vö. Husserl 1998: 259). Matthew Ratcliffe szerint Husserl, Heidegger és Merleau-Ponty érdeme, hogy megpróbálták feltárni a természetes beállítódás mögött zajló folyamatokat. Olyan kérdésekre kerestek választ, hogy vajon hogyan működik az észlelés, hogyan tárul fel a világ és a test a tapasztaló szubjektum számára. Ratcliffe megközelítésében a trauma egy olyan egzisztenciális tapasztalat, amely radikálisan átalakítja az intencionális tudat struktúráját (Ratcliffe 2017: 105). Tengelyi László kiemeli Husserl megállapítását, mely szerint tapasztalataink nem csak a világra vonatkoznak, hanem egyben az ént is gazdagítják, tehát a tapasztalat genezisének kérdése elválaszthatatlan az én önkonstitúciójának problémájától. Továbbá Tengelyi azt állítja, hogy Husserl a narratív azonosság elméleteihez hasonlóan fogalmazza meg, hogy az én egy történet egységében konstituálódik (Tengelyi 2007: 117). Ratcliffe és Tengelyi megállapításait ötvözve azt állíthatjuk, hogy a traumatikus tapasztalat az élettörténeti narratíva jelentését és koherenciáját fenyegeti. A trauma keresztülhúzza az én előzetes elvárásait, erőteljes bizalomvesztést és többek közt az élettörténet narratív keretének összeomlását, valamint ezzel összefüggésben a jövőbeli lehetőségek beszűkülését okozza. A trauma-tapasztalat heterogén jelenség és a poszttraumás stressz zavar különféle tünetek fenomenológiai egysége lehet (Ratcliffe és mtsai 2014). Közelmúltban megjelent tanulmányok azt a képet sugallják, hogy nem csak a trauma deskriptív analízise válhat fenomenológiai kihívássá, hanem a PTSD diagnosztikai kritériumai között szereplő bevillanó emlékek is adalékokat nyújthatnak a tapasztalat és énkonstitúció fenomenológiai elemzéséhez.

A trauma fenomenológiai megközelítése nem új fejlemény. Például Rudolf Bernet nagy jelentőséget tulajdonít Freud retroaktív trauma felfogásának, amikor a traumatikus szubjektivitást elemzi. Bernet sokat merít Levinas filozófiájából és Lacan pszichoanalíziséből is. Levinas idegenkedik a pszichoanalízistől és alapvetően az én és a másik találkozását határozza meg traumatikus történésként.

Elementáretikai koncepciója értelmében a másik arcának pusztja megjelenése egy rendkívüli idegen igényt, a felelősségvállalás igényét támasztja bennünk (Levinas 1998, 1999; vö. Coe 2018: 20-21). A hazai szakirodalomban a közelmúltban Pintér Judit Nóra (2014) és Ullmann Tamás (2015) térképezte fel a trauma jelentőségét a szubjektum konstitúciójában. A traumatikus szubjektivitás deskriptív analízisét gazdagíthatják a PTSD-vel kapcsolatos fenomenológiai interpretációk is. Míg a szkizofrénia, depresszió, és az autizmus diagnosztikai kategóriái évtizedek óta komoly viták tárgyát képezik a kortárs fenomenológiai-pszichiátriai diskurzusokban, addig a PTSD fenomenológiai elemzése nem számottevőek (vö. Conrad 2002, Sass 2017, Fuchs 2021). Természetesen, ha vizsgálódásainkat a pszichoanalízis irányába is kiterjesztjük, akkor már gyakrabban találkozhatunk a PTSD kategóriájával a traumaemlék természetének elemzése közepette (Bloom 2009, Lambek 2009). Ez a tanulmány a PTSD fenomenológiai interpretációt veszi sorra és arra keres választ, hogy vajon a bevillanó emlékeket milyen intencionális állapotoknak tekinthetjük? Ratcliffe úgy gondolja, hogy egy intencionális állapotot nem pusztán a tartalom határoz meg. Nyilvánvalónak tűnik, hogy ha vizuális benyomásom van egy macskáról, az különbözik attól, ahogy emlékszem rá vagy ahogy elképzelem. Ha a tapasztalható fenomének körét az akusztiko-verbális hallucinációkra vagy a gondolat-beültetésre (*thought insertion*) is kiterjesztjük, akkor annak értelmét, hogy milyen intencionális állapotban vagyunk nem csak az adott tartalom határozza meg. Például lehet egy olyan tapasztalati tartalmunk, amely inkább a képzelet és nem az észlelés eredményének tűnik, de mégis olyan érzetünk támadhat, mintha észlelnénk valamit. Azaz lehetnek olyan többértelműséggel terhelt tapasztalataink, amelyek „szétterülnek” a szokásos intencionális típusokon. További fontos mozzanat, hogy az intencionális állapotok (pl. észlelés és képzelet) különböző anticipáció-betöltődés struktúrával rendelkeznek (Ratcliffe 2017: 3). Ilyen szokatlan intencionális tapasztalat lehet a bevillanó emlék is. A fenomenológiai beállítódás első személyű nézőpontból elemzi a tapasztalat invariáns elemeit, de úgy tűnik, hogy a szokatlan intencionális tapasztalatok is vizsgálhatók fenomenológiai keretelméletekkel.² Például Matthew Yaw, az iraki veterán, saját háborús élményeit a husserli fenomenológia terminológiájával értelmezi nem csak abból a célból, hogy saját tapasztalatait horizontba illessze, hanem azért is, hogy Husserl értelemadásról szőtt nézeteit kiegészítse (Yaw 2015).

² A husserli intencionalitás-fogalom szemben áll az újkori elme-felfogásokkal és a pszichologizmussal is. Zahavi úgy fogalmazza meg a pszichologizmus-ellenesség lényegét, hogy Husserlt egyszerűen nem érdekli a tudat fiziológiai és neurofiziológiai szubsztrátuma. Husserlt a tudat kognitív dimenziója érdekli és olyan kérdéseket tesz fel, hogy vajon mit jelent „elképzelni egy unikornist” vagy „anticipálni egy soron következő aratást” stb.? Ezek az intencionális állapotok (elképzelés és elvárás) elszakíthatóak az empirikus világ fizikai és oksági dimenziójától. Az intencionalitás fogalma arra a kérdésre utal, hogy milyen módon adódnak a szubjektum számára a dolgok első személyű perspektívából. Minden tapasztalat „valaminek” a tapasztalata, azaz a tudat minden egyes intencionális állapotban (legyen az elképzelés vagy észlelés) valamire irányul (Zahavi 2002: 13-14).

POSZTTTRAUMÁS STRESSZ ZAVAR ÉS INTRUZÍV TÜNETEK

Mielőtt szemügyre vennénk a bevillanó emlékek fenomenológiáját, a PTSD diagnosztikai kategóriája körüli kérdéseket is érdemes megvizsgálni. Traumatizált személyek elveszítik az önmagukba és a környező világ biztonságosságába vetett hitet és PTSD-re jellemző tüneteket mutathatnak fel. A traumatizáltak újra átélnek a traumatikus eseményt, elkerülő magatartás és hiperarousal jellemezheti őket. A PTSD kifejlődésében a trauma szubjektív interpretációjának is jelentős szerepe lehet. A traumatikus distressz nem pusztán magából az eseményből, hanem a felidézett traumaemlékből is fakadhat, amely még évekkal a traumaesemény után is kínozhatja az alanyokat (Eberhard-Kaechele 2012: 267-68). A DSM-5-ben³ a PTSD a trauma- és stressz-függő zavarok alatt szerepel. A DSM-5 elkülöníti a PTSD disszociatív altípusát, amely során deperszonalizáció vagy derealizáció is tartósan fennállhat.⁴ A PTSD-ben a trauma újraélésének valószínűsíthető oka az emocionális arousal idegszabályozási kontrolljának zavara (Andrejkovics 2015: 100). A PTSD elsőként a DSM III-ban jelent meg és azóta is heves viták folynak erről a diagnosztikai kategóriáról.⁵ A DSM történetében a PTSD előzményeinek a traumás neurózis és a szorongásos zavar számítottak. Kinzie és Goetz történeti áttekintése a poszttraumás szindrómákat egészen az 1860-as években vizsgált vonatbalesetekig vezeti vissza, melyek után az áldozatok viselkedése nem csak fizikai megrázkódtatásról, hanem érzelmi distresszről is árulkodott. A poszttraumás szindrómák messzire nyúlnak vissza a történelemben, természeti vagy ember által előidézett katasztrófa (háború) utóhá-

³ A DSM (a mentális megbetegedések diagnosztikai és statisztikai kézikönyve), az amerikai pszichiátriai szövetség noszológiai rendszere. A másik pszichiátriában használt leíró noszológiai rendszer a Betegségek Nemzetközi Osztályozása (BNO, ICD). A betegségek osztályozásával kapcsolatban folyamatos viták zajlanak a klinikai pszichiátrián belül és a kortárs fenomenológiai pszichiátriai mozgalomban is. „Sajnálatos módon háttérbe szorult a személy individualitásának, egyéni életútjának, a betegség pszichodinamikai összetevőinek elemzése. Negatív következményei vannak az etiológiai szemlélet elsozódásának is (pl. a depressziók területén). Számos nagy tekintélyű szakember hívja fel a figyelmet a pszichopatológiai gondolkodás elsekélyesedésének veszélyeire.” Tringer 2010: 180. A deskriptív és statisztikai megközelítések kritikájával kapcsolatban lásd még: Heerlein és Cornaglia 2014: 71.

⁴ A deperszonalizáció az énienditás zavara. A személynek olyan élménye támad, mintha kívülről szemlélné magát. Ez az elidegenedési élmény az egész testre vagy csak egy testrésze vonatkozhat. A deperszonalizáció gyakran társul a külvilág megváltozásának élményével is (derealizáció). Tringer 2010: 87.

⁵ Bár a traumatikus események megtapasztalása gyakori jelenség, a legtöbb ember, aki traumának volt kitéve, nem feltétlenül jut el a PTSD stádiumba. A terápiás intervenció szempontjából fontos kérdés, hogy vajon miért fejlődik ki bizonyos alanyoknál a PTSD és az előjelei felismerhetők-e korai stádiumban? A trauma, pszichózis, és PTSD viszonyrendszere a kortárs pszichopatológiai vizsgálódások rendkívül bonyolult és összetett kutatási területe (Hardy & Mueser 2017). Fenomenológiai szempontból releváns fejleménynek tűnik a trauma és pszichózis első személyű leírásainak integrációja a klinikai kutatásokban (Britz 2017). Aktuális kutatások pedig szoros kapcsolatot találtak a PTSD okozta traumatikus stressz és immunológiai problémák, pl. gyulladásos tünetek között (Sun és mtsai. 2021). A közelmúltban nagy betegpopuláción végzett vizsgálatok is igazolták az immun-diszregulációt, a gyulladást és autoimmun problémákat a pszichotikus zavarok esetén (szkizofréria és bipoláris zavar) (Szabó és mtsai. 2022).

tásai lehetnek. A szerzőpáros például Nippur pusztulását (i.e. 2000) említi az egyik legkorábbi példaként (Kinzie & Goetz 1996: 160).

Freud megítélése a PTSD szempontjából meglehetősen ambivalens. Kinzie és Goetz rövid összefoglalójukban megállapítják, hogy Freud 1896-ban a hisztériát még a pubertást megelőző traumákra vezeti vissza. De már 1905-ben azon a véleményen van, hogy a hisztérikus tünetek nem gyermekkori szexuális traumák közvetlen következményei. A hisztéria a libidó és az elfojtás közötti konfliktus eredménye. A háborús, traumatikus neurózis magyarázata közben ismét felerősödik a külső hatások szerepe, de a szerzőpáros szerint Freud mindig is kételkedett abban, hogy az objektív veszély önmagában neurózishoz vezetne. A külső körülmények helyett az intrapszichés konfliktusokra fókuszál.⁶ Wilson elemzése nagyobb jelentőséget nyújt Freud felfedezésének. Megállapítja, hogy Freud a traumás neurózisok magyarázata közben szinte megelőlegezi a DSM-III-R-ben feltüntetett szimptóma-csoportot. Freud megemlíti az 1) intruzív képeket; 2) a fiziológiai hiperaktivitást (a hisztérikus tünet visszaveti a páciens a múltba); 3) és a traumatikus élmény aktív újraélését (a traumatikus esemény feldolgozásra vár a jelenben aktualizálódva) (Wilson 1994: 685; vö. Freud 2006: 226-227).⁷ Freud a traumatikus élmény újrajátszását ismétlési kényszerként határozta meg, de az ismétlés adaptív jellege kapcsán komoly kétségei támadtak és bevezette a halálösztrön fogalmát (Herman 2019: 59-60).

Hunt szerint nehéz egyértelműen megállapítani, hogy milyen események és kísérő stresszorok vezetnek tipikus PTSD tünetekhez (Hunt 2010: 51-56). Csuhai Cs. Klára összefoglaló tanulmányában rámutat, hogy kutatások szerint a nemi erőszak vezethet a legnagyobb százalékban a PTSD kialakulásához, ami összeeseng Freud korai trauma-elméletével, amelyben a hisztériát szexuális abúzusra vezette vissza. A PTSD egy olyan szorongásos állapot, amely a közvetlen veszély helyett egy múltbéli eseményt jelenít meg közvetlen fenyegetésként. Az alany olyan eseményt élt át vagy látott, mint például súlyos sérülés, haláleset, mások testi épségének veszélyeztetése. Ezekre a szituációkra a szemlélő vagy átélő intenzív félelemmel, tehetetlenséggel vagy rémülettel reagál. A be villanó emlékek mellett, visszatérő álmok, vagy asszociációk révén felbukkanó érzések is lehetnek intruzív tünetek. (Csuhai 2003: 17-18). Horowitz megállapítja, hogy emlé-

⁶ Kinzie & Goetz 1996: 162-163. Bókay a korai csábítási elmélet elvetésével kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy Az Ödipusz-komplexus és a kasztráció fogja belső fantáziaként átírni a külső eseményeket. Tehát a csábítási jelenet nem kint a valóságban, hanem a belső fantáziában zajlik. Bókay 2020: 55. A csábításelmélet viszontagságairól és Freud trauma-felfogásának változásáról részletesen lásd még: Ricoeur 1970, Bánfalvi 1998, 2004, Szummer 1995, 2014, 2016, 2023.

⁷ A szexuális abúzushoz több diagnosztikai kategória is szorosan kapcsolódik és Ferenczi koncepciója (azonosulás az agresszorral) is jelentősen hozzájárult a PTSD etiológiájához. A Ferenczi által megállapított azonosulás etiológiai relevanciával bír a borderline, mazochisztikus, nárcisztikus, kényszeres és téveszmés személyiségzavarok esetén, sőt akár szomatikus és disszociatív zavarokban, valamint a pszichotikus állapotokban is tetten érték a fejlődéslélektani idegtudományos vizsgálatok (Papiasvili 2014: 124-25., Rachman 1993: 91, Ferenczi 1997/1933, Freud és Ferenczi trauma-elméleteinek összehasonlító vizsgálatát lásd: Rand & Török 1999, Bókay 2020, Szummer 2008).

kezeti hibának köszönhető a trauma jelen-idejűsége, melyre az én rettegéssel reagál és fragmentáció veszélyezteteti (Horowitz 2011: 143).

Daniel L. Schacter úgy jellemzi a PTSD-ben szenvedő alanyokat, mint akik a múltba ragadtak a betolakodó emlékeik miatt. A vietnámi veteránok és a szexuális abúzust elszenvedő személyek vizsgálata azt mutatta, hogy azok, akik a traumatikus események után a múlthoz rögzültek, nagyobb szintű pszichológiai distresszt mutattak azokkal szemben, akik képesek voltak a jelenre és jövőre irányítani figyelmüket. A múlthoz rögzülés egy negatív visszacsatolási folyamatot eredményezhet: minél inkább próbálja elkerülni a visszatérő emlékeket az alany, annál jobban növekszik a szorongás és fájdalom, mely az emlékeket kíséri. Viszont a biztonságos körülmények között zajló ismétlés hatására fokozatosan veszít erejéből a traumatikus emlék intenzitása (Schacter 2001: 177).

A neuro-pszichoanalitikus kutatások a traumatikus emlékek reaktivációját az amygdala DEFINIÁLNI és a hippocampusz kommunikációs zavarában látják.⁸ A klinikai és pszichoterápiás kórkép tekintetében a traumatikus epizódok visszatérése a hippocampusz drasztikus méretcsökkenésével függ össze, amely az emlékek feldolgozásáért és integrálásáért felelős (Fischmann és mtsai. 2013, Bremner 2006). Az amygdala és a hippocampusz összehangolt működésének megváltozása problémákat okozhat az explicit emlékezeti teljesítményekben és az önéletrajzi emlékek előhívásában. Kutatások szerint a stressz és a fent említett agyi területek károsodásának hatására látszólag inkonzisztens, felfokozott érzelmi emlékek és elszegényedett epizodikus emlékek keletkezhetnek (Combs és Deprince 2010: 220). A betolakodó emlék esetén a még nem értelmezett emlékek visszatéréséről van szó, amelyek abnormális emlékezeti formában kódoltak és még nem váltak önéletrajzi emlékekké. A traumatizálók életvitelét akár éber állapotban is megszakíthatják a traumás rémálmok és az emlékbevillanások (Herman 2019: 54). A trauma kimondhatatlan megrázkódtatást képvisel és nem rögzíthető nyelvi formában. A traumatikus emlék szenzoros és ikonikus szinten rögzül és különböző intrúziókhoz vezethet, mint például felbukkanó testi érzetek, cselekedetek ismétlése, rémálmok és flashbackek (van der Kolk & van der Hart 1991: 442-43). Schacter emlékeztet rá, hogy a „flashback” szakkifejezéssel az 1960-as években az LSD indukált hallucinációk visszatérését jelölték, majd később vietnámi veteránok akaratlan emlékeit írták le a terminussal. Az egyik veterán arról számolt be, hogy visszatérő *flashback*-élményeiben megölt egy parasztot, aki újra és újra feltámadt. Ez az élmény a fantázia és az emlék keverékeként, szorongásos látomásként értelmezhető – állítja Schacter (Schacter 1998: 285). A PTSD-ben tapasztalható bevillanások ugyanakkor viszonylag

⁸ Többek közt az amygdala felelős azokért a „láthatatlan félelmekért”, illetve traumatikus félelmi-reakciókért, amelyek a patológiás kötődésektől szenvedő pszichiátriai pacienseket kínozzák. Az idegtudományos kutatások szerint a hatékony pszichoterápia segítséget nyújt az ilyen erős érzelmi reakciók és állapotok felismerésében és gátlásában. Vö. Schore 2009: 142.

húen is visszatükrözhetik a múltbeli történéseket: a traumás emlékek gyakran rendkívüli részletességgel és érzelmi töltettel térnek vissza (Pintér 2014: 41).

Hogyan határozhatjuk meg a traumát, melynek következtében létrejönnek a fentebb említett szorongáskeltő látomások és emlékebevillanások? Pintér Judit Nóra szerint a pszichológiai értelemben vett trauma jól megvilágítja az élmény és *tapasztalat* kettősségét.⁹ Az élmény valami, ami éppen most történik velünk, valami eleven, ami hatást gyakorol ránk. Ezzel szemben a tapasztalat már rögzített értelem, amely azért szükség esetén természetesen módosítható. A trauma egy „kimerevített élmény” és ellenál az utólagos értelmezéseknek is.¹⁰ A trauma a tudat homlokterében marad, olyan megrázkódtatás, amely állandó jelenidőre tesz szert. Ha az idegen élmény nem válik tapasztalattá, akkor nem lehet leborgonyozni önéletrajzi narratíva segítségével és kialakulhat a poszttraumás stressz zavar. A poszttraumás élethelyzetre jellemzőek a veszteség, az ismétlési kényszer, és az elidegenedés állapotai (Pintér 2014: 40). Élmény és tapasztalat kettőssége Freud retroaktív trauma koncepciójával is szemléltethető.

Bánfalvi a pszichikus trauma alapvető sajátosságaként határozza meg a retroaktív értelemadást. A freudi „halasztott cselekvés” (*deferred action*) értelmében, írja Bánfalvi, egy gyermekkorú abúzus önmagában még nem feltétlenül traumatikus, hanem egy másik esemény hatására a személy tudattalanul újra interpretálja az előzőt és elhalasztva indul meg a tünetképzés. Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy Freud nem azt állítja, hogy az első esemény nyomok nélkül múlt volna el, nem önmagában az utólagos értelmezés traumatizálja az egyént. A retroaktív trauma azt hangsúlyozza, hogy a korábbi traumatikus pillanat a figyelem fókuszpontjába kerülhet előhívó ingerek hatására. Bánfalvi szemléletes metaforájával élve: két esemény asszociatív kapcsolata olyan hatást kelt, mint „amikor a szunnyadó vulkán mélyén rejlő feszültség egy földmozgás hatására kitör.” (Bánfalvi 2015: 77).¹¹ Gajdos Ágoston a PTSD és a pszichikus trauma történeti vizsgálata után von le egy jelentős következtetést, mely szerint a DSM-IV-ben és DSM-5-ben a traumaemlék a tünetképzés egyértelmű kiindu-

⁹ Husserl *Logikai vizsgálódásai* nyomán éppen ellenkezőleg határozza meg a fenomenológiai irodalomban az élmény és tapasztalat kettősségét. Az élmény tudattartalmat jelöl, a tapasztalat viszont előreláthatatlansággal rendelkezik. A tapasztalat meglepetésszerű újdonságként lép be a tudatba. Vö. Tengelyi 2007: 16.

¹⁰ Stern A jelen pillanat című nagyhatású könyvében a traumatikus tapasztalat „beragadásáról” ír. Az emlékezetkutatások azt a képet sugallják az emlékezet működéséről, hogy az emlékek rekonstrukciója, újjászervezése, duplikálása valójában nem is annyira kivétel, hanem inkább szabály. Lehetnek olyan traumatikus tapasztalatok, amelyek ellenállnak a jelenlegi körülmények és kontextus sematizáló hatásának és változatlanul ismétlődnek. Ezt a jelenséget fedezte fel Freud is az ismétlési kényszer kapcsán. Stern 2004: 160., vö. Szummer 2023: 88.

¹¹ A retroaktív trauma egyik klasszikus leírása Freud A „Farkasember” esettanulmányában található. Ebben az ősjelenet (a szülők koitusának látványa) traumatizálja az alanyt. Bár Freud kétségbe vonja a jelenet hitelességét és hozzáférhetőségét ettől függetlenül eljátszik az utólagos megértés gondolatával: „Úgy vélem, ezt [az ősjelenetet] a négy és fél éves korban látott álom idején, és nem a megfigyelés idején értette meg. Másfél éves korban érték a benyomások, melyek utólagos megértését az álom idején a fejlődése, szexuális izgalma és szexuális kutatása már lehetővé tette.” (Freud 2011/1918: 25., vö.: Szummer 2023: 113).

lópontja.¹² Ennek következtésben háttérbe szorul a pszichés trauma nem-lineáris időszerkezete és egyfajta oksági determinizmussal állunk szemben. Már nem a tünetekből következtetünk vissza az emlékre, hanem éppen fordítva, az intruzív tünetekben egy korábbi traumatikus emlék (pl. háborús trauma) újrajátszása zajlik (Gajdos 2015: 71). Gajdos szerint a nozológia ok-okozati rendje leegyszerűsíti a traumás emlék időszerkezetét. A pszichés traumával szemben nem egy korábbi emléknyom visszatéréséről, hanem inkább a hozzáférhető traumatikus emlékekkel szemben érzett főbiáról és elkerülési mechanizmusokról van szó (van der Kolk & van der Hart 2007). Az intrúzió és elkerülés életbe lépéséhez egy traumatikus esemény szükséges, de ez az emlék erőteljes diszkontinuitást okozhat a szubjektum élettörténetében. McNally megfogalmazásával élve a *traumaemlék* a PTSD-diagnózis szíve (McNally 2009: 599). Ugyanakkor a pszichés trauma temporális logikája részben megőrződik a PTSD körül kibontakozó diskurzusokban is. PTSD akkor is kialakulhat, ha az alany nem volt közvetlen veszélynek kitéve, viszont rettegés és tehetetlenség uralkodott rajta a traumatikus esemény alatt és után (Friedman & mtsai. 2021: 24).

A soron következő fenomenológiai megközelítések nem a tünetképzés rejtélyét kívánják feltárni, hanem arra keresnek választ, hogy a betolakodó emlék esetében miért és hogyan áramlik vissza a múlt a jelenbe. A múltbeli trauma reprodukciója olyan eleven lehet, hogy még az aktuális szituációt is felülírja; a traumatikus múlt megtestesül a jelenben. A fenomenológiai elemzések azt a kérdést teszik fel, hogy vajon milyen affektív-asszociatív folyamatok hatására aktualizálódik a múltbeli tapasztalat a jelenben, és hogy ez a jelenség milyen hatást gyakorol az énlre.

¹² Érdekes történeti adalék, hogy ezek a módosítások a DSM-III-R hiányosságait igyekeztek pótolni. Amint azt Young megállapítja a DSM-III-R-ben a PTSD meghatározó jellegzetessége egy "etiológiai esemény", de a traumatikus tapasztalat visszafejtése három forrás alapján történik. A traumatikus tapasztalatra következtethetünk 1) a páciens traumatikus eseményről őrzött aktív emlékei alapján; 2) testi emlékezete alapján (az esemény nyomai szimptómákban tükröződnek); 3) és végül járulékos információból (megvizsgáljuk a körülmények traumatizáló hatásait). Young mellett érvel, hogy a DSM-III-R felületes olvasata nyújtja azt a benyomást, hogy a traumatikus esemény visszatükröződik a poszttraumás tünetekben, például álomban, vagy abban az érzésben, hogy újraélednek a traumatikus események. A szimptómák tartalma azonban többféle interpretációt kínál és konzisztens lehet különböző diagnózisokkal is. Például a páciens töprengései, melyek korábban hangulatzavar jelei voltak, később ismétléssé, a múlt felelevenítésévé válhatnak. A főbiákra emlékeztető viselkedések elkerülési viselkedéssé válnak, vagy az irritabilitás új meghatározást kap autonóm idegrendszeri arousal-ként. Ezekhez a retrospektív torzításokhoz Young még hozzáteszi, hogy a traumatikus esemény nem feltétlenül határozza meg a PTSD-t, hiszen számos alanyban, akik traumatikus eseményt éltek át, nem is mutatkoznak meg a PTSD szimptómák (Young 1997: 120).

A BEVILLANÓ EMLÉKEK FENOMENOLÓGIAI ÉRTELMEZÉSEI

Waldenfels szintén kihangsúlyozza az időeltolódás problémáját a traumatikus tapasztalat keletkezésekor. A traumatikus történések rendkívüli veszélyként fenyegetik a szubjektum integritását. Waldenfels számára a trauma egy nagyon komplex jelenség, amely különböző időbeli viszonyokhoz (múlt és jelen) tartozhat. A trauma a tudat elhomályosulásának és az én erőtlenségének csúcspontja. A szubjektum nem a lehetőségek, hanem a felfoghatatlan valóság szakadékának peremén áll. Az én trauma általi destabilizációja közvetett módon megmutatja, hogy az én által kialakított egység és koherencia, mely az élet célján és értelmén alapul, nagyon törékeny képződmény (Waldenfels 2002: 323). Michela Summa úgy fogalmaz, hogy a *traumatikus eseménnyel* szemben, amely a múltban történt és rémisztő újdonságélménye és értelmetlensége miatt időeltolódást okoz, a *traumatikus tapasztalat* már a jelenben fejti ki hatását, sőt elveszíti múlthoz fűződő kapcsolatát és jelen-idejűsége teszt szerű. Freud retroaktív trauma-konceptiója nyomán tehát azt állítja, hogy a jelen és a múlt közötti rugalmas és dinamikus viszony sérül, azaz a szubjektum a traumatikus tapasztalathoz rögzül. A traumatikus esemény gyakran implicit formában tér vissza fenyegető képek, vagy testi tapasztalatok formájában. Egy szituáció a traumatikus esemény fenyegető atmoszféráját ölti magára a jelenben. A múlt reprodukciója homályos fantazmákkal és testérzetekkel veheti kezdetét (Summa 2016: 319-320). Summa elemzése az implicit testemlékezet koncepciójára utal. A testemlékezet segítségével a múlt még nem explicit formában tör be a tudatba, hanem a traumatikus esemény az akaratlan emlékezeten keresztül, vagy szimptomák és utólagos értelemadási folyamatok segítségével ad hírt magáról (Summa 2011: 179).

Thomas Fuchs testemlékezet fogalma egy fenomenológiai-pszichiátriai kísérlet, amely új fényt vet az intruzív emlékek sajátosságaira is. Fuchs úgy gondolja, hogy a veteránok bevillanó emlékei nem választhatóak el a viselkedéstől. Fuchs tipológiájában a trauma-emlékezet a testemlékezet egyik alrendszere, amely idegen testként kísérti az alanyt és a tudatos visszaemlékezés számára megragadhatatlan. Ugyanakkor a trauma-emlékezet sajátossága, hogy jelentéktelennek tűnő előhívási inger hatására is újra aktiválódhat egy egész múltbéli esemény beleértve annak környezeti elemeit is. Fuchs a traumatikus emlékezet működését az író Aharon Appelfeld önéletrajzi beszámolója alapján világítja meg, melyből kiderül, hogy az író egy madáréneket még a Második világháború után 50 évvel is visszarepítheti a múltba és megelevenednek a gettóban töltött évek. Az író az utcán mindig a fal mellett, sietve közlekedik, mintha továbbra is bujkálnia és menekülnie kellene. A legkisebb zaj is reprodukálhatja számára a háborús környezetet (Fuchs 2012: 17-18).

Ratcliffe a kontextus hiányára hívja fel a figyelmet a traumatikus emlékekkel kapcsolatban. Amint láttuk, a traumaemlékeket idegenségük és erőteljes affektív

töltetük miatt nem lehet beleszólni az önéletrajzi, narratív emlékezetbe. Ratcliffe számára nem az a kulcskérdés, hogy az intruzív emlékek mennyire hitelesek. Az alany szenvedéséhez nem csupán az emlék tartalma, hanem az emlék felbukkanásának módja is hozzájárul. Ratcliffe a bevillanó traumatikus emlék három fő sajátosságát különbözteti meg. Ezek az emlékek: 1) dekontextualizáltak; 2) szorongásos előérzet (*anticipation*) előzi meg felbukkanásukat; 3) az észleléshez hasonló szokatlan tapasztalatot hoznak létre. A nem-traumatikus narratív emlékek belesimulnak a személy önéletrajzi élettörténetébe, de a traumatikus emlékek nem illeszkednek megfelelő kontextusba és időbeli lehorgonyzásuk is hiányzik. A traumatikus emlékek felbukkanását és átdolgozását megelőzi egy szorongással átitatott várakozás. Ha egy semleges vagy pozitív önéletrajzi emlékünknél bukkan fel, akkor ösztönösen vagy, ahogy Ratcliffe fogalmaz, *prereflexív módon* tudjuk és érezzük, hogy egy emlékkal és nem észlelettel van dolgunk.¹³ Az intruzív emlékek esetén ez a prereflexív megkülönböztetés nem működik, továbbá a traumatikus élmény visszatérése szorongást és szenvedést okoz, ami pedig tovább mélyítheti a traumatizált személy szociális izolációját. A fenomenológiai észrevétel ebben az esetben az, hogy nem csak a bevillanó emlék tartalma, hanem még a visszaemlékezés módja is traumatikus hatással bírhat és elidegenedéshez vezethet. A bevillanó emlékek az észlelethez hasonlóan adódnak, valami kellemetlen bukkan fel, amit el akar kerülni a szubjektum, de mégis kényszerítve érzi magát, hogy szembenézzen vele (Ratcliffe 2017: 162-163). A bevillanó emlékek másik fenomenológiai sajátossága az időtapasztalat megváltozása, mely Ratcliffe meglátása szerint szorosan kapcsolódik az intencionális állapotok modalitásainak zavarához. Vagyis a traumaemlék bevillanásakor a személy nem tudja önmagát térben és időben lokalizálni, és nem világos számára az átélt élmény modalitása (emlék vagy észlelés) sem. Ratcliffe kifejezésével élve egy „szokatlan” (*unusual*) intencionális állapotban találja magát a szenvedő alany. Ratcliffe szerint a traumatikus tapasztalat egyrészt a múlthoz rögzíti az alanyt, másrészt pedig narratív bezáródást okoz, azaz elzárja az utat a jövőbe vetülés előtt, a tervek és ambíciók fokozatosan elhalványulnak. Ratcliffe rámutat, hogy a traumaemlékek megváltoztatják a múlt, jelen, és jövő viszonyainak

¹³ Ratcliffe arra keres választ, hogy vajon honnan tudjuk, hogy éppen milyen intencionális modalításban vagyunk? Egyrészt tudatosíthatjuk, hogy éppen észlelünk vagy fantáziálunk, esetleg emlékeket hívunk elő akaratlagosan, másrészt prereflexív módon is megtapasztaljuk a különböző intencionális típusokat. Ratcliffe példájával élve képzeljük el, hogy kinézünk az ablakon és egy maradat látunk. Lehet, hogy elbizonytalanodunk abban, hogy éppen mit is látunk, de mégis rendelkezünk egy prereflexív, közvetlen, egyszerű felfogással arra vonatkozólag, hogy a külvilágra irányuló észleleti aktussal rendelkezünk. Nem kell következtetnünk rá, hogy éppen észlelünk, egyszerűen érezzük és tudjuk. Az észlelés tapasztalata implikálja, hogy *itt és most* különböző érzékelési modalitásokon keresztül valamit észlelünk. Az, hogy valami tőlem különböző dolgot észlelek a közvetlen környezetemben kialakítja a jelenlét (*presence*) érzetét. Az észleléssel szemben a képzelet esetén prereflexív módon tapasztaljuk, hogy elvonatkoztatunk vagy visszahúzódunk a konszenzuális világtól. Az intencionalitás típusai nem válnak el egymástól, de együttes jelenlétük ellenére könnyen el is különíthetők egymástól (Ratcliffe 2017: 19, 167).

tapasztalatát, a traumatizált személy számára az élettörténet befejezettnek és lezártnak tűnik, mintha már képtelen lenne előre haladni az időben, a korábbi tervek és célok értelmüket veszítik (Ratcliffe 2017: 117). A traumához való rögzülés tehát szorosan összefügg a nyitott jövő érzetének megsemmisülésével is.

Milyen fenomenológiai modellekkel közelíthetjük meg az intruzív emlékeket? Vezérfonalként használhatjuk Ratcliffe szokatlan tapasztalat (intencionális állapot) meghatározását, mely arra utal, hogy a traumaemlékek keresztülhúzzák az előzetes (prereflexív) anticipációkat: nem egy élettörténeti szakaszba illeszthető epizódként jelennek meg, hanem szorongáskeltő percepcióra hasonlítanak.

Larrabee, Fuchs-hoz hasonlóan arra hívja fel a figyelmet, hogy a bevillanó emlékek környezeti és viselkedéses aspektusait is érdemes fenomenológiai vizsgálódás tárgyává tenni. Például, ha egy veterán a traumatikus eseményre emlékeztető hangot hall a jelenben, akkor hajlamos úgy viselkedni, mintha a háborús környezetben lenne. A veterán hallja az ágyútűzést, a fegyverropogást, a katonák üvöltését, sőt akár fedezékbe is menekülhet. Larrabee szerint a narratív vagy reprezentáció alapú emlékezet-elméletek nem tudják megfelelően magyarázni a múlt aktualizálóját. A traumatikus tapasztalat kettős időszerezettel rendelkezik: egyszerre tartozik a múlthoz, hiszen megtörtént eseményeken alapul, és a jelenhez is, mert az itt és most-ban megismétlődik. Larrabee hangsúlyozza, hogy a múlt cselekvésközpontú megjelenítése nem minden PTSD páciensre jellemző, de ha az intruzív emlékek testi és viselkedési megnyilvánulásaira fókuszálunk, akkor ezeket a tapasztalatokat „előre-törő” (*flash-forward*) és nem csak visszapergető (*flashback*) tapasztalatokként írhatjuk le. Az előre-törő traumaemlék azt jelenti, hogy az alany kontrollálhatatlan cselekvés áldozatává válik egy disszociatív állapotnak köszönhetően. Egy veterán például tudatosíthatja, hogy egy múltbeli tapasztalatot él újra a jelenben, de mégis magával ragadja az előre-törő élmény affektív megrázkódtatása (Larrabee 1995: 352). Larrabee a husserli terminológiát alkalmazza a traumatikus bevillanások értelmezéséhez. Úgy gondolja, hogy a trauma újrajátszása és a szomatikus tünetek egy passzív-asszociatív folyamat eredményei lehetnek. Husserl miközben a tudat háttérében zajló (implicit) asszociációkat vizsgálta, a *retroaktivitás* problémájába ütközött bele. A tapasztalatot áthatják az utólagos értelmezések, melynek hatására a múlt új fényben elevenedik meg a jelenben. Az intruzív emlékek esetén a korábbi értelmetlenség egy idő után jelentésre fog szert tenni. Larrabee azt állítja, hogy a traumaemlék esetében a korábbi értelem, ami valójában az értelem teljes hiánya, jelentéssel telítődik az ún. retroaktív tagadás (*retroactive cancellation*) segítségével. A korábbi „nem-értelem” új horizontba illeszthető és elkezdődhet a traumaemlék fokozatos átdolgozása. Larrabee azzal a metaforával él, hogy a traumatikus tapasztalat egy megemésztetlen részecskéként megakadt a tudat nyelőcsővében és irritálni kezdi a tudatot, egy nyitott kérdésnek mutatkozik a cselekvő én számára. A fokozatos megemésztés (átdolgozás) végeredménye a traumatikus tapasztalat integrációja lehet. Larrabee úgy

gondolja, hogy a gyógyulás a korábbi „nem-értelem” retroaktív tagadásának, azaz a traumatikus tapasztalat elfogadásának és fokozatos birtokba vételének köszönhető (Larrabee 1995: 360-361).

Vajon a retroaktív értelemadás klinikai szempontból is jelentős folyamatnak tekinthető-e? Hunt úgy gondolja, hogy a bevillanó emlékek egyrészt rendkívüli szenvedést és distresszt okoznak, másrészt fennáll a traumatikus esemény terápiás módosításának lehetősége. Ez a folyamat azonban korántsem egyértelmű, az igen magas arousal szint miatt a bevillanó emlék elkerülési reakciót vált ki, amely megnehezíti az élmény narratív feldolgozását (Hunt 2010: 65-66). Ennek függvényében árnyalható Larrabee retroaktív-integráció koncepciója: elképzelhetünk olyan szituációkat, amikor a bevillanó emlék – és egyéb intruzív tünetek – ellenállnak a tudat értelemadó és értelemkereső folyamatainak. Hunt szerint a PTSD-tünetek esetében igazából nem is az a kulcskérdés, hogy egész pontosan mi történt a traumatikus esemény közben. A trauma miatt egy implicit emlékezeti hálózat keletkezik, ami bizonyos kulcsingerek hatására működésbe léphet és bevillanó emlékeket vagy újrajátszást idézhet elő. Hunt két emlékezeti rendszert különböztet meg Brewin és Holmes (2003) kutatásai alapján: az egyik a verbálisan (VAM) a másik pedig a szituációkban hozzáférhető emlékezeti rendszer (SAM). A két rendszer vagy párhuzamosan működik, vagy az egyik dominánsabb, mint a másik. Traumatikus esemény esetén kettős kódolás jöhet létre. A verbális rendszer tárolja a tudatosan feldolgozott információt a traumatikus esemény előtt, alatt és után. Előfordulhat, hogy ugyanebben a rendszerben a szituáció narratív elemei is tárolódnak tudatosan vagy tudattalanul. A fentebb elemzett bevillanó emlékek, újrajátszások, film és észlelésszerű ismétlések pedig a szituációs rendszerben tárolódnak. A szituációs rendszerben az információ alapvetően perzeptuális, nem rendelkezik verbális kódokkal. A töredezett és kontrollálhatatlan traumatikus emlékek azonban feldolgozhatók és integrálhatók, ha az alany esetleg fokozatosan visszanyeri a környezetébe vetett bizalmat (Hunt 2010: 70-71).

Matthew Yaw, az Irakban szolgált veterán a bevillanó emlékek aktualitására fekteti a hangsúlyt és husserli metaforákat alkalmaz saját traumatikus tapasztalatának értelmezése közben. Yaw úgy gondolja, hogy a mindennapi tudatossághoz hasonlóan a traumatizált tudat is fenomenológiai elemzés tárgyává válhat. A PTSD tüneteket kiváltó trigger is értelmezhető egy sajátos értelemegységként.¹⁴ Arra a kérdésre kereshetünk választ, hogy vajon a tudat hogyan

¹⁴ Yaw kreatívan mobilizálja a husserli fenomenológia belátásait a PTSD trigger elemzésében. Úgy gondolja, hogy a trigger által kiváltott hatások megoszlanak a tudat és tárgy között. Az észlelés leírása közben Husserl hangsúlyozza, hogy nem csak arról van szó, hogy az egóból kiinduló figyelem-sugarak pásztázzák a környezetünkben található dolgokat és előnyben részesítik a tárgy specifikus mozzanatát. A dolgok maguk is afficiálják a tudatot, magukhoz ragadják a figyelmet sajátos affektív elevenségükönél fogva. Az ego aktivitását kiegészíti egy passzivitás, egy tudatküszöb alatti folyamat, mely az észlelt dolgok taszító és vonzó sajátosságaiából következik. A traumatikus értelemegység (*traumatic correlate*) esetében azonban a tárgyi értelem (*a noéma*) nem csak a tudat kapuján kopogtat belépési engedélyre várva, hanem „erőszakosan berúgja az ajtót” – állítja Yaw (Yaw 2015: 213-214).

konstituálja ezt a szorongáskeltő, az ént és az időtudatot egyaránt destabilizáló tárgyat (Yaw 2015: 207). Yaw egyetért Larrabee-val abban, hogy az intruzív emlékek előre-törő (*flash-forward*) intencionális állapotok, melyek váratlanul bukkannak fel és azt a hatást keltik, mintha a traumatikus élmény az aktuális jelenben történne. Ezekben az esetekben a visszaemlékezés nem a szokásos módon jelenik meg: a múltbéli szituáció a szenzoros és affektív komponenseivel egyetemben maga alá gyűri a szubjektumot és felülírja a jelent. Nem pusztán kognitív teljesítményről van szó, amelyben az alany egy kulcsinger közvetítésével visszaemlékszik a múltbéli traumatikus eseményre, hanem egy tapasztalati értelem-tulajdonításról is beszélhetünk, abban az értelemben, hogy a trigger hatására az egész életvilág és az aktuális jelen is más színben tűnik fel. Ebben a szokatlan tapasztalatban a jelenlegi szituáció nem csak hasonlít a régihez, hanem az elkerülő viselkedés és a fiziológiai reakciók miatt egy nagyon is valóságosnak tűnő, kínzó állapotot eredményez (Yaw 2015: 223). Ha Yaw menet közben megpillant egy kátyút az úton, akkor az nem csak egy időzített bomba robbanására (a traumatikus eseményre) emlékezteti, hanem a kátyú hirtelen az a hely lesz, ahol egy bomba éppen fel akar robbanni.¹⁵ Egy félelmetesen valóságosnak tűnő szituációban találja magát. Yaw úgy véli, hogy a traumatikus esemény, melyben járműve alatt felrobbant egy házilag készített időzített bomba, egy *noetikus ítéletet* hozott létre. Ez a múltbéli tapasztalat alapuló ítélet egy habitussá szilárdult énjében. Husserl előfeltételezi, hogy amikor tárgyakat észlelünk, akkor rendelkezünk egy kulcsfontosságú értelemmel, de például az észlelt tárgy egyedi sajátosságai kiegészíthetik ezt az ún. noematikus magot. Yaw példájával élve képzeljük el, hogy egy kulacsot szemlélünk, látjuk eleven színét, talán észreveszszük, hogy eltört a fedele vagy a nevünket rosszul írták rá stb. Az én különböző megfigyelésekkel ragadja meg a dolgot, sőt egy bizonyos sajátosságát talán előnyben fogja részesíteni a többivel szemben, de ettől függetlenül a dolog továbbra is egy specifikus értelemegységként jelenik meg. A változások közepette is megmarad alapvető értelme. A traumatikus tudat esetén viszont megszűnik a rugalmas értelemadási folyamat. Az intencionális értelemtulajdonítás egy bizonyos aspektushoz kötődik, például a „veszély” spontán ítéleti aktusa azonnal rávetül a kátyú látványára, az ego kizárólag ezt a sajátosságot részesíti előnyben a traumához rögzülés miatt.

Yaw kiegészíti Husserl deskriptív analízisét az észleléssel kapcsolatban. A traumatizált én nem csak előnyben részesíti a veszélyt, hanem képtelen szinteket lépni az értelemadásban, képtelen a veszélyen kívül más értelmet adni egy kátyú látványának. Egy habitussá vált fixáció jött létre, az ego csak életveszélyes dologként

¹⁵ Gajdos ezzel a jelenséggel kapcsolatban vezeti be a „múlt immanens tapasztalatának” fogalmát (szóbeli közlés). A reprodukív visszaemlékezés olyan pozicionáló aktus, ami párhuzamosan és zavarmentesen működhet az észleléssel. Husserl egyrészt reprezentációnak tekinti a visszaemlékezést, másrészt pedig kiemeli annak szabadságát is: annyiszor emlékezhettek egy emlékre, ahányszor csak akarok (Krell 1982). Az akaratlagos visszaemlékezéssel szemben viszont a betolakodó emlék egy olyan zárványt képez az immanencia szférájában, ami az észlelés elevenségével is bírhat.

tudja sematizálni a kátyú látványát attól függetlenül, hogy teljesen más időbeli és térbeli szituációról van szó. A kátyú, mint a félelmet kiváltó értelemalakzat, a múlt és jelen között ingadozó, integrálhatatlan esemény reprezentációjává válik. Ha Yaw ránéz a kátyúra, akkor *tudja*, hogy az csupán egy kátyú, de mégsem tudja elhessegetni az érzést, hogy halálos veszélynek van kitéve. A trigger által kiváltott szorongás és félelem egy uralhatatlan affektív sematizációt léptet életbe. Yaw a poszttraumatikus tudatot egy széttöredezett tudatként határozza meg, amit egy bizonyos értelemegység agresszív betolakodása ural, az ego képtelen az ellenállásra és a rögzített értelemegység módosítására (Yaw 2015: 213-216).

KONKLÚZIÓK

Amint láttuk a bevillanó emlék egy olyan szokatlan intencionális állapot, amely nem feltétlenül illeszkedik az emlékezet, a fantázia vagy akár a hallucináció regisztereibe. Továbbá a bevillanó emlékek időszerkezete és adódási módja is különbözik a visszaemlékezés hagyományos formáitól (az akaratlagos, reprodukív visszaemlékezéstől). A kortárs fenomenológiai elemzések számára kulcskérdéssé vált annak vizsgálata, hogy milyen formában és modalitásban elevenedhet újjá a múlt, és ebből a szempontból az intruzív tünetek vizsgálata termékenynek bizonyulhat. A fenomenológiai vizsgálódások a traumatikus emlékek jelen idejű jellegét emelik ki. Ez az a jelenség az, ami felborítja az intencionális állapotok modalitásának megszokott rendszerét, és így a legalapvetőbb szinten destabilizálja az ént. Ratcliffe szerint a minimális érzethez szorosan hozzátartozik, hogy prereflexív módon is különbséget tudunk tenni fantázia és emlékezet, vagy észlelés és hallucináció között; érezzük és tudjuk, hogy éppen milyen intencionális állapotban vagyunk (Ratcliffe 2017: 18). Az intruzív emlékek betörése esetén viszont az intencionális modalitások szerkezete és az időtudat is széttöredezhet, majd kialakul a traumatikus szubjektivitás önálló terrénuma, ahol a szokatlan tapasztalatok és szorongások uralkodnak.

A fenti fenomenológiai interpretációk nem diagnosztikai vagy nozológiai szempontból jelentősek és terápiás alternatívákat sem ajánlanak. Ugyanakkor például Yaw szerint a deskriptív analízisek gazdagíthatják a klinikai szemléletet és talán a terápiás intervenciók szempontjából is relevánsak lehetnek az első személyű beszámolók. Egyelőre nem számottevőek a bevillanó emlékek fenomenológiai interpretációi, de a fentiekből talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy a bevillanó emlék (és az intrúziók egyéb megnyilvánulási formái) passzív-aszociatív folyamatnak tekinthetők és talán hozzájárulhatnak a tapasztalat retroaktív szerveződésének megértéséhez is. A visszaemlékezés retroaktív jellegével szemben, amelyben a később szerzett tudás új színben tüneti fel a múltat, a bevillanó emlék már-már a múlt és jelen összeolvadásának látszatát kelti. Nem csak arról van szó, hogy a jelen megváltoztatja a múltat egy új értelmezés hatá-

sára, hanem arról, hogy a múlt ellenáll az aktuális értelemadási folyamatoknak és egy traumatikus sokkhatással destabilizálja az ént. A bevillanó emlékek fenomenológiai elemzése a tapasztalat retroaktív szerveződésének megvilágításán túl az intencionális típusok közötti szerkezetváltozást és eltolódást is megvilágíthatják. Amint láttuk a bevillanó emlék, egy olyan intencionális állapot, amely a múltat nem elmúltként, hanem jelen idejű percepcióként reprezentálja. További fenomenológiai és interdiszciplináris kutatások tárgyát képezheti, hogy a fent említett értelmezések milyen mértékben közelítenek a megélt tapasztalathoz és a klinikai kutatások újabb eredményeihez.

IRODALOMJEGYZÉK

- American Psychiatric Association. (1980). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (3rd ed.). Author, Washington, DC
- American Psychiatric Association. (1994). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (4th ed.). Author, Washington, DC
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Author, Washington, DC
- Andrejkovics, M. (2015). A gyermekkori bántalmazás neurobiológiai vonatkozásai. In: Kuritárné, SZ-I., Molnár, J., & Nagy, A. (Eds.), *Trauma-eredetű disszociáció* (pp. 89-107). Oriold és Társai KFT, Budapest
- Bánfalvi, A. (1998). *A szabadság arcai a pszichoanalízisben*. Osiris Kiadó, Budapest
- Bánfalvi, A. (2004). Megbetegítő emlékek: az emlékek háborúba mennek. *Lege Artis Medicinae*, 14 (4), 290-291.
- Bánfalvi, A. (2015). Abúzus, trauma, értelem. In: Kuritárné, SZ-I., Molnár, J., & Nagy, A. (Eds.), *Trauma-eredetű disszociáció* (pp. 75-88). Oriold és Társai KFT, Budapest
- Bloom, S. L. (2009). An elephant in the room: The impact of traumatic stress on individuals and groups. In: Golden, K. B., & Bergo, B. G. (Eds.), *The Trauma Controversy* (pp. 143-168). Suny Press, New York
- Bókay, A. (2020). Pszichoanalitikus trauma-koncepciók – Freud és Ferenczi. *Lélekelemzés*, 15(1): 43-61.
- Bremner, J. D. (2006). Traumatic stress: effects on the brain. *Dialogues in clinical neuroscience*, 8(4), 445-461. <https://doi.org/10.31887/DCNS.2006.8.4/jbremner>
- Brewin, C. R., & Holmes, E. A. (2003). Psychological theories of posttraumatic stress disorder. *Clinical Psychology Review*, 23(3), 339-76. [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(03\)00033-3](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(03)00033-3)
- Britz, B. (2017). Listening and Hearing: A Voice Hearer's Invitation into Relationship. *Frontiers in Psychology*, 14 March 2017 | <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00387>
- Coe, C. D. (2018). *Levinas and the Trauma of Responsibility*. Indiana University Press, Bloomington
- Combs, M. D., & DePrince, M. D. (2010). Memory and trauma: examining disruptions in implicit, explicit and autobiographical memory. In: Lanius, R. A., Vermetten, E., & Pain, C. (Eds.), *The Impact of Early Life Trauma on Health and Disease* (pp. 217-224). Cambridge University Press, Cambridge, New York

- Conrad, K. (2002/1959). *Die beginnende Schizophrenie. Versuch einer Gestaltanalyse des Wahns*. Psychiatrie Verlag, Köln
- Csuhai, Cs. K. (2003). Trauma és ismétlés. A poszttraumás stresszbetegség pszichoanalitikus szemmel. *Pszichoterápia*, 12(1), 17-28.
- Eberhard-Kaechele, M. (2012). Memory, metaphor, and mirroring in movement therapy with trauma patients. In: S. C. Koch, T. Fuchs, M. Summa, & C. Müller (Eds.), *Body Memory, Metaphor and Movement* (pp. 267-287). John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
- Ferenczi, S. (1997/1933). Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve. In: *Technikai írások (1921-33)* (pp. 102-112). Animula, Budapest
- Fischmann, T., Russ, M. O. & Leuzinger-Bohleber, M. (2013). Trauma, dream, and psychic change in psychoanalyses: a dialog between psychoanalysis and the neurosciences. *Frontiers in human neuroscience*, 7, 877. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2013.00877>
- Fletcher, J. (2013). *Freud and the Scene of Trauma*. Fordham University Press, New York
- Freud, S. (2006). *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Akkord Kiadó, Budapest
- Freud, S. (2011/1918). A „Farkasember” – Egy kisgyermekkori analízis története. Animula, Budapest
- Friedman, M. J., Bovin, M. J., & Weathers, F. W. (2021). DSM-5 criteria for PTSD. In: Friedman, M. J., Schnurr, P. P., & Keane, T. M. (Eds.), *Handbook of PTSD: Science and practice* (pp. 19-37). The Guilford Press, New York
- Fuchs, T. (2012). The phenomenology of body memory. In: Koch, S. C., Fuchs, T., Summa, M., & Müller, C. (Eds.), *Body Memory, Metaphor and Movement* (pp. 9-22). John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia
- Fuchs, T. (2021). *In Defense of the Human Being*. Oxford University Press, Oxford
- Gajdos, Á. (2015). A nem emlékezett emlék viszontagságai. In: Kuritárné, SZ-I., Molnár, J., & Nagy, A. (Eds.), *Trauma-eredetű disszociáció* (pp. 53-74). Oriold és Társai KFT, Budapest
- Hardy, K. V., & Mueser, K. T. (2017). Editorial: Trauma, Psychosis and Posttraumatic Stress Disorder. *Frontiers in Psychiatry*, 03 November 2017 | <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2017.00220>
- Heerlein, A., & Cornaglia, C. (2014) The Reception of Jaspers' General Psychopathology Outside of Europe. In: Fuchs, T., Breyer, T., & Mundt, C. (Eds.), *Karl Jaspers' Philosophy and Psychopathology* (pp. 61-74). Springer, New York, Dordrecht
- Herman, J. (2019). *Trauma és gyógyulás*. Háttér, Kávé, NANE Egyesület, Budapest.
- Horowitz, M. J. (2011). *Stress Response Syndromes: PTSD, Grief, Adjustment, and Dissociative Disorders (fifth edition)*. Jason Aronson, London & New York
- Hunt, N. C. (2010). *Memory, war and trauma*. Cambridge University Press, Cambridge
- Husserl, E. (1998). *Az európai tudományok válsága I-II*. Atlantisz, Budapest
- Kinzie, J. D., & Goetz, R. R. (1996). A century of controversy surrounding posttraumatic stress stress-spectrum syndromes: the impact on DSM-III and DSM-IV *Journal of Traumatic Stress*, 9(2), 159-179. <https://doi.org/10.1002/jts.2490090202>
- Krell, D. F. (1982). Phenomenology of memory from Husserl to Merleau-Ponty. *Philosophy and Phenomenological Research*, 42(4), 492-505. <https://doi.org/10.2307/2107372>
- Lambek, M. (2009). Terror's wake: Trauma and its subjects. In: Golden, K. B., & Bergo, B. G. (Eds.), *The Trauma Controversy* (pp. 235-262). Suny Press, New York

- Larrabee, M. J. (1995). The time of trauma: Husserl's phenomenology and post-traumatic stress disorder. *Human Studies*, 18(4), 351-366. <https://doi.org/10.1007/BF01318616>
- Levinas, E. (1998). *Otherwise than Being or Beyond Essence* (Trans. Alphonso Lingis). Duquesne University Press, Pittsburgh, Pennsylvania
- Levinas, E. (1999). *Teljesség és Végtelen: Tanulmány a külsőről* (Ford. Tarnay László). Jelenkor, Pécs
- McNally, R. J. (2009). Can we fix PTSD in DSM-V? *Depression and Anxiety*, 26(7), 597-600. <https://doi.org/10.1002/da.20586>
- Papiasvili, E. D. (2014). The Contemporary Relevance of Sándor Ferenczi's Concept of Identification with the Aggressor to the Diagnosis and Analytic Treatment of Chronic PTSD, *Psychoanalytic Inquiry*, 34(2), 122-134. <https://doi.org/10.1080/07351690.2014.850274>
- Pintér, J. N. (2014). *A nem múlt jelen: Trauma és nosztalgia*. L'Harmattan, Budapest
- Rachman, A. Wm. (1993). Ferenczi and Sexuality. In: Aron, L., & Harris, A. (Eds.), *The Legacy of Sándor Ferenczi* (pp. 81-100). The Analytic Press, London
- Rand, M., & Török, M. (1999). A trauma problémája Freudnál és Ferenczinél. *Thalassa* 10(1), 83-99.
- Ratcliffe, M. (2017). *Real Hallucinations: Psychiatric Illness, Intentionality, and the Interpersonal World*. MIT Press Cambridge, MA, USA.
- Ratcliffe, M., Ruddel, M., & Smith, B. (2014). What is a "sense of foreshortened future?" A phenomenological study of trauma, trust, and time. *Frontiers in Psychology*, 17 September 2014 | <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01026>
- Ricoeur, P. (1970). *Freud & Philosophy: An Essay on Interpretation* (Trans. Denis Savage). Yale University Press, New Haven and London
- Schacter, D. L. (1998). *Emlékeink nyomában* (Ford. Dankó Zoltán). Háttér Kiadó, Budapest
- Schacter, D. L. (2001). *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers*. Houghton Mifflin Harcourt, Boston, New York
- Schore, A. N. (2009). Right-brain affect regulation: An essential mechanism of development, trauma, dissociation, and psychotherapy. In D. Fosha, D. J. Siegel, & M. F. Solomon (Eds.), *The healing power of emotion: Affective neuroscience, development & clinical practice* (pp. 112-144). W. W. Norton & Company.
- Stern, D. N. (2004). *A jelen pillanat: Mikroanalízis a pszichoterápiában* (Ford. Büti Etelka). Budapest, Animula
- Summa, M. (2011). Das Leibgedächtnis. Ein Beitrag aus der Phänomenologie Husserls. *Husserl Studies*, 27, 173-196.
- Summa, M. (2016). Gefühl, Emotion und Erinnerung beim traumatisierten Selbst. In Esterbauer, R., Paletta, A., Schmidt, P., & Duncan, D. (Eds.), *Bodytime: Leib und Zeit bei Burnout und in anderen Grenzerfahrungen* (pp. 307-329). Verlag Karl Alber, Freiburg, München
- Sun, Y., Qu, Y., & Zhu, J. (2021). The relationship between inflammation and post-traumatic stress disorder. *Frontiers in Psychiatry*, 11 August 2021 | <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.707543>
- Szabó, A., O'Connell, K. S., Ueland, T., Sheikh, A. S., Agartz, I., & Andreou, D. et. al. (2022). Increased circulating IL-18 levels in severe mental disorders indicate systemic inflammasome activation. *Brain, Behavior, and Immunity*, 99, 299-306. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2021.10.017>
- Szumner, Cs. (1995). A csábítási elmélet viszontagságai; a valóság változó státusai a pszichoanalízisben. *Replika*, 19-20, 43-53.

- Szumner, Cs. (2008). Freud, Ferenczi és a trauma-elmélet reneszánsza. In: Erős F., Lénárd K., & Bókay A. (Eds.), *Typus Budapestiensis* (pp. 281-304).: Thalassa Kiadó, Budapest
- Szumner, Cs. (2014). *Freud, avagy a modernitás mítosza*. L'Harmattan, Budapest
- Szumner, Cs. (2016). A csábítási elmélettől a tudattalan hermeneutikájáig – a pszichoanalízis születése. *Magyar Filozófiai Szemle*, 60(1), 31-50.
- Szumner, Cs. (2023). *Trauma, álom és vizionárius képzelet – Spontán értelemképződés módosult tudatállapotokban*. (kézirat)
- Tengelyi, L. (2007). *Tapasztalat és kifejezés*. Atlantisz, Budapest
- Tringer, L. (2010). *A pszichiátria tankönyve (4. kiadás)*. Semmelweis Kiadó, Budapest
- Ullmann, T. (2015). A narratív, a traumatikus és az affektív szubjektivitás. In Bujalos, I., Tóth, M., & Valastyán, T. (Eds.), *Az identitás alakzatai* (pp. 21–37). Kalligram, Budapest
- van der Kolk, B. A. & van der Hart, O. (1991). The intrusive past: the flexibility of memory and the engraving of trauma. *American Imago*, 48(4), 425-454.
- Waldenfels, B. (2002). *Bruchlinien der Erfahrung*. Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Wilson, J. P. (1994). The historical evolution of PTSD diagnostic criteria: from Freud to DSM-IV. *Journal of Trauma Stress*, 7(4), 681-98. <https://doi.org/10.1002/jts.2490070413>
- Yaw, M. (2015). Husserl and PTSD: The traumatic correlate. *Journal of Phenomenological psychology*, 46(2), 206-226. <https://doi.org/10.1163/15691624-12341293>
- Young, A. (1997). *The Harmony of Illusions: Inventing Post-Traumatic Stress Disorder*. Princeton University Press, Princeton
- Zahavi, D. (2003). *Husserl's Phenomenology*. Stanford University Press, Stanford, California

POSZTTTRAUMÁS NÖVEKEDÉSÉRZÉS A KÖZLEKEDÉSI BALESETET KÖVETŐEN A PÁLYA- ALKALMASSÁGI VIZSGÁLATI EREDMÉNYEKSEL ÖSSZEFÜGGÉSBEN

JUHÁSZ Anikó¹, KUKLIS Nóra Bernadett²:

¹ Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Rendészettudományi Doktori Iskola, Budapest
juhasz.aniko@uni-nke.hu

² Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest

Absztrakt

Háttér: A pszichológiai értelemben vett traumatikus életesemények után gyakori a poszttraumás stressz zavar (PTSD) megjelenése, ugyanakkor kialakulhatnak pozitív lélektani változások is. Egy trauma maga után vonhatja a megküzdés és a lelki gyarapodás lehetőségét.

Célkitűzések: A halálos kimenetelű közúti baleseteket követően kialakuló poszttraumás növekedésérzés mértékét vizsgáljuk a pszichológiai pályaalakmassági vizsgálaton részt vett, a vezetésre továbbra is alkalmas (n=15), korlátozottan alkalmas (n=10) és alkalmatlan (n=12) gépjárművezetők (N=37) körében.

Módszer: A Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőív (PTGI) alkalmazásával arra kerestük a választ, hogy a csoportok között van-e eltérés olyan pozitív változások tekintetében, mint a jelentésselibb kapcsolatok megélése, az új lehetőségek és életpályák felfedezése, a személyes erő érzete, a spirituális fejlődés, valamint az élet fokozott értékelése. Hipotézisünk szerint az élet fokozott értékelése korrelál a PTSD tüneteivel.

Eredmények: A spirituális fejlődés skála esetén tendenciaszintű különbséget találtunk. Az élet fokozott értékelése skálán szignifikáns a különbség az alkalmatlanok és a korlátozottan alkalmasok között és tendenciaszintű az alkalmasok és alkalmatlanok között. Az alkalmatlanoknál a legalacsonyabb, tehát ők a pályaalakmassági vizsgálat időpontjáig még nem próbálták megérteni az egész esemény jelentését. A PTSD tüneteinek súlyossága a korlátozottan alkalmasoknál a legalacsonyabb mind a gyakoriság, mind az intenzitás tekintetében. Az intenzitás alapján szignifikánsan eltérnek a csoportoktól, míg a gyakoriságnál az alkalmasoktól tendenciaszinten, az alkalmatlanoktól szignifikánsan. Nem találtunk kapcsolatot a PTGI és PTSD skálái között.

Következtetések: A gépjárművezetésre továbbra is alkalmasnak minősítettek pszichológiai segítséget kapnak, a család támogatására is számíthatnak. Poszttraumás növekedésérzés a korlátozottan alkalmasoknál figyelhető meg. Az alkalmatlanok és az alkalmasok egyaránt súlyos PTSD tünetekről számoltak be.

Kulcsszavak: trauma ■ poszttraumás növekedés ■ poszttraumás stressz szindróma (PTSD) ■ pályaalakmassági vizsgálat ■ Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőív (PTGI)

Abstract

Post-traumatic growth after a traffic accident in connection with aptitude test results

Background: Posttraumatic stress disorder (PTSD) is common after psychological traumatic life events; however positive psychological changes could also occur. In many cases, a trauma may be the impetus of coping and spiritual growth.

Aims: The present study examines the extent of post-traumatic growth perception following fatal road accidents among drivers (N = 37), who participated in the psychological aptitude test.

Methods: Using the Post-Traumatic Growth Inventory (PTGI), we searched for the answer whether there is a discrepancy between positive (N = 15), limited (N = 10), and unsuitable (N = 12) groups in terms of positive changes, such as experiencing more meaningful relationships, exploring new opportunities and careers, a sense of personal strength, spiritual development, and an enhanced appreciation of life. Our hypothesis is that enhanced appreciation assessment of life correlates with symptoms of PTSD.

Results: In the case of the scale of spiritual development, we found a significant difference between the group suitable for driving and with limited ability. On an enhanced assessment of life scale, there is a significant difference between the unsuitable and the limited, and there is a trend level between the suitable and the unsuitable. The lowest of the unsuitable ones, so they had not yet tried to understand the meaning of the whole event by the time of the aptitude test. The severity of PTSD symptoms is the lowest in terms of both frequency and intensity in those with limited suitability. In terms of intensity, they differ significantly from the groups, while in terms of frequency, they differ significantly from those suitable at the trend level, and from those unsuitable. No relationship was found between the PTGI and PTSD scales.

Discussion: Those who are still qualified to drive will receive psychological help and can also count on family support. A feeling of post-traumatic growth can be observed in those with limited fitness. Both unsuitable and suitable have reported severe PTSD symptoms.

Keywords: trauma ■ posttraumatic growth ■ psychological aptitude test ■ Posttraumatic Growth Inventory (PTGI)

BEVEZETÉS

Trauma alatt olyan krízist, kritikus élethelyzetet értünk, mint például egy súlyos betegséggel való szembesülés, egy szeretett személy elvesztése, szexuális erőszak vagy egy közúti baleset. Ezeknek az eseményeknek a közös jellemzője, hogy megkérdőjelezzik az addigi, világról és önmagunkról alkotott elképzeléseinket (Tanyi Zsuzsanna, 2015). A traumatikus eseményeket követő lélektani reakciók a nem egyoldalú válaszok, amelyek kizárják az összes többi reakció jelenlétét, hanem „többarcú jelenségek”, amelyek nem triviális következményei az elszennvedett eseménynek. Ez azt jelenti, hogy a különféle poszttraumás reakciók, a negatív és pozitív jelenségek (például a tragikus esemény gyakori újraélése álmokban, illetve gondolatban, vagy az élet fokozott megbecsülése) számos esetben egymás mellett, egymással keveredve, az alábbi módon mutatkozik a trauma áldozatának életében (Kállay 2007; idézi: Tanyi Zsuzsanna, 2015). A distressz eredményeképpen

- a) Összeroskadás: Ezek a személyek szinte összetörnek a történetek súlya alatt, és utána sem tudnak visszailleszkedni a normál életbe. Visszavonhatatlan, drámai változásról számolnak be életük számos területén. Mindez súlyos pszichológiai és fizikai hanyatláshoz, akár halálhoz is vezethet.
- b) Túlézés károsodással együtt: A negatív életesemény hatására nagyon magas distresszt él át, gyakran ismétlődő, ún. transz-szerű állapotok jelent-

keznek. A környező valósággal való kapcsolat időlegesen megszakad, és a traumatikus eseménysor valószerűen, újra átélés formájában kerül elő (Fogarasi, 2007). A későbbiekben egy bizonyos mértékig felépül, azonban sosem éri el a történet előtti funkcionálási szintjét.

E kettő a trauma negatív hatása (Papadopoulos, 2007). Ezek tényleges pszichés sérüléssel, valódi pszichopatológiai állapot kialakulásával járhatnak, ami poszttraumás stressz zavarban (PTSD) manifesztálódhat.

- c) Reziliencia (felépülés), mint semleges hatás. A reziliens személy klinikailag jelentéktelen mértékű, károsodást nem okozó változást él meg a peri és poszttraumás pszichológiai és fizikai működésében. Az esemény után azonban működési szintje a trauma előtti szintre tér vissza.
- d) Kivirulás (poszttraumás növekedés): Rövid távon jelentős negatív vagy küszöbérték alatti színvonal érzékelhető. Hosszú távon azonban nemcsak, hogy felépülnek és visszatérnek a trauma előtti működési szintjükre, hanem felül is múlják azt bizonyos területeken. Az ezt átélő személyek képesek pozitív módon átalakítani negatív tapasztalataikat, új erőt találni és megtapasztalni a megújulást, vagyis a trauma pozitív hozadékát.

A 20. század második felétől kezdve egyre több kutató fordult el a szenvedés intenzitásának, gyakoriságának és a trauma negatív következményeinek vizsgálatától, és összpontosított inkább a traumákkal való megküzdésre (Kállay, 2004; idézi: Decsi Diána, 2019). Ennek hatására az 1990-es években a pozitív pszichológia egyik fő célkitűzéseként megjelentek a poszttraumás növekedés empirikus vizsgálatai, melyek során megállapították, hogy a súlyosan megrázó események fellazíthatják a felnőttkorra már megmerevedett személyiségstruktúrát. Ennek ellenére, bár mindenféle külső és belső szenvedés nyomán, de a traumatizált személyeknek esélyük van, hogy lehetőséget teremtsenek valami újra, ami pozitív változásokat eredményez életükben.

A poszttraumás növekedés fogalma Tedeschi és Calhoun (2004) nevéhez fűződik. A kifejezés arra utal, hogy a személy a komoly kihívást jelentő életközvetlen körülményekkel, krízisekkel való küzdelem eredményeként előnyt, pozitív pszichológiai változásokat tapasztal. Ezekhez a pozitív pszichológiai változásokhoz azonban elengedhetetlen, hogy a traumatizált személy nyitott legyen a fejlődésre, és próbálja megérteni az egész esemény jelentését.

A traumás esemény jelentésének keresése magában foglalja annak szükségességét, hogy megértsük, miért történt maga a krízis és hogy milyen hatása volt. A definiálás kezelésének egyik módja az ún. kauzális attribúciókon keresztül lehetséges (Heider, 1958; Kelley, 1967). Az attribúciós elmélet azt állítja, hogy egy fenyegető vagy drámai esemény után az egyének okutalajdonítást alkalmaznak annak érdekében, hogy megértsék, megjósolják és irányítsák környezetüket (Wong és Weiner, 1981; idézi: Taylor, S. E.; 1983). Az esemény okának felderítésével könnyebb megérteni az esemény jelentőségét is, valamint azt, amit az egyén életében szimbolizál, esetleg milyen előnyei származhatnak belőle.

Az észlelt előnyt három fő területen azonosították (Wong és Weiner, 1981; idézi: Taylor, S. E; 1983).

- 1) A súlyosan stresszkeltő élményekkel való szembesülés változást okoz önmagunk észlelésében (pl. a saját sérülékenységgel elfogadása mellett nagyobb én-erő és magabiztosság megélése),
- 2) interperszonális kapcsolatainkban (pl. a szociális kötelékek szorosabbá, melegebbé, fontosabbá válása) és
- 3) életszemléletünkben (pl. a prioritások megváltozása, pillanatok megélése, nagyobb mértékű pozitivitás).

A poszttraumás növekedés eredményeként bekövetkező pozitív változások lehetnek tehát a jobb emberi kapcsolatok, az új életlehetőségek kihasználása, az élet tisztelete, továbbá a kognitív képességek változása. A traumával szembesült személyek intenzívebben foglalkoznak az élettel és a halállal, valamint az érintettek jobban értékelik az élet apró történéseit, örömeit (Affleck & Tennen, 1996; Calhoun & Tedeschi, 2006; Tedeschi, Park, & Calhoun, 1998).

A poszttraumás növekedés sajátossága az is, hogy a traumában érintettek személyiségfejlődése bizonyos területeken meghaladja a traumával való küzdelem előtti szintet. A növekedést elősegíthetik olyan személyiségtényezők, mint az extraverzió, az optimizmus és a tapasztalatokra való nyitottság (Tedeschi és Calhoun, 2004). Az emberek életére viszont nem csak ezen tényezők miatt hathat máshogy ugyanaz a traumatikus esemény, hanem rendkívül változatos életkörülményeik is befolyásolhatják (Zoellner és Maercker, 2006). Ezenkívül a trauma különböző aspektusai is determinálhatják, hogy az érintettek milyen típusú személyiségfejlődésen mennek keresztül. Emellett a poszttraumás növekedés függ a társas és proszociális tényezőktől, illetve fontos, hogy az egyén érett személyiséggel rendelkezzen, és képes legyen a kognitív átstrukturálásra (Kulcsár, Rózsa és Reinhardt, 2006). A növekedésérzés kialakulásához elengedhetetlen, hogy a traumatizált személyt támogatás és elfogadás vegye körül (Decsi Diána, 2019).

A trauma hatása a kognitív funkciókra

Annak érdekében, hogy traumatizált személyeknél megvizsgálják a trauma és az emlékezet közötti összefüggést, a kutatók gyakran alkalmazzák a célirányos megfigyelési paradigmát. Az irányított felejtés arra utal, hogy bizonyos információkat bármikor, akaratlagosan elfelejthetünk, kizárhatunk (Bjork, 1970; Bjork és Woodward, 1973; idézi: Huang, S., és Gan, Y., 2017). Az érzelmi tartalmak viszonylag ellenállnak a felejtésnek, és könnyen hozzáférhetőek maradnak (Minnema & Knowlton, 2008; idézi: Huang, S., és Gan, Y., 2017). Az érzelmek serkentő, fokozó hatást gyakorolnak a memóriára.

Azoknak a személyeknek, akik valamilyen traumán esnek át, a trauma után nehézségeik akadnak a tanulásban és a gátló funkciók irányításában (Aupperle

et al., 2012; idézi: Huang, S., és Gan, Y., 2017). Ebben az esetben a célirányos elfelejtési paradigma jól alkalmazható a trauma utáni memóriakontroll (Geraerts és McNally, 2008; idézi: Huang, S., és Gan, Y., 2017), és az egyéni különbségek vizsgálatára annak a képességében, hogy a zavaró, kellemetlen emlékeket a tudatos tartalmakon kívül tartsák (Brewin és Andrews, 1998; idézi: Huang, S., és Gan, Y., 2017).

A poszttraumás növekedés kognitív reprezentációi

Az információk elfelejtésének képessége a hatékony, jól működő memória kulcseleme. Ezenkívül a nem kívánt traumáról szóló, negatív emlékek elfelejtése védekező mechanizmusként működik a szorongás ellen (Huang, S., & Gan, Y., 2017).

A poszttraumás növekedés azon pozitív változásokra utal, amelyek akkor következnek be, amikor az egyéneknek extrém súlyos állapotokkal kell megküzdeniük (Calhoun és Tedeschi, 2000; Tedeschi és Calhoun, 1996 idézi: Huang, S., & Gan, Y., 2017). Az azonban egy vitatott kérdés, hogy az észlelt poszttraumás növekedés magában foglalja-e a megfigyelhető viselkedésváltozást vagy sem (Zoellner & Maercker, 2006 idézi: Huang, S., & Gan, Y., 2017). A kutatók általában úgy vélik, hogy a növekedés pozitív változásainak két, egymással kissé összefüggő dimenziója van. Az egyik egy kognitív, szubjektív dimenzió, a másik pedig egy viselkedési, cselekvés-orientált dimenzió. A dimenziók mellett a trauma utáni növekedés számos kapcsolódó fogalommal is rendelkezik. Ilyen például az észlelt- és a tényleges poszttraumás növekedés (Pat-Horenczyk és Brom, 2007 idézi: Huang, S., & Gan, Y., 2017).

A hangulat-kongruencia elmélet szerint (Blaney, 1986; Bower, 1981; Rusting & Larsen, 1998 idézi: Huang, S., & Gan, Y., 2017) a pozitív hangulatban levő egyéneknek könnyebb a kellemes, pozitív emlékeket kinyerniük memóriájukból. Ez a folyamat például stratégiaként szolgálhat a negatív hangulatok enyhítésére (Rusting & DeHart, 2000 idézi: Huang, S., & Gan, Y., 2017).

Az információfeldolgozási elmélet szerint vannak akik az érzelmi jellegű, érzelmeket tükröző szavakat nem érzelmi töltetű szavakkal összehasonlítva bonyolultabb módon dolgozzák fel (Van Rijsbergen és Lalmas, 1996 idézi: Huang, S., & Gan, Y., 2017). Ez a bonyolult feldolgozás ellenálló lehet a visszakeresés, visszaemlékezés gátlásával (amelyre a célzott felejtés támaszkodik), és ronthatja a kognitív irányítást.

A pozitív érzelmi tartalmak elfelejtésének csökkentése azt jelenti, hogy az ilyen tartalmak aktiválják, erősítik az önképét. A magas poszttraumás növekedés szintű egyének pozitívabb, nagyobb szintű önértékeléssel rendelkezhetnek, és a tanulmányok kimutatták, hogy a visszakeresés általi elfelejtés nem fordul elő az önreleváns tartalmak esetében (Neil Macrae és Roseveare, 2002 idézi:

Huang, S., & Gan, Y., 2017). A pozitív asszociációk aktiválásával a memóriában, és valószínűleg a negatív érzelmek terjedésének megakadályozásával az emberek megtanulhatják, hogy ellenállóképeseek és jól alkalmazkodók legyenek a traumával szemben (Rusting & DeHart, 2000 idézi: Huang, S., & Gan, Y., 2017).

A másokkal összefüggő személyes erő észlelése és új lehetőségei tekinthetők az adaptív, sikeres megküzdésnek. Janoff-Balman hangsúlyozta a másokkal való kapcsolat, az élet felértékelődése és a szellemi változás észlelésének közös vonásait, mivel mindhárom tényező egy újonnan talált felismerésből származik (Daisuke Nishi, Yutaka Matsuoka és Yoshiharu Kim, 2010).

Mike Thompson (2008, in Kovács és mtsai, 2019) szerint a spiritualitásnak fontos hatása van az értékek kialakulására, és lehetővé teszi az általánosan elfogadott értékek követését. Az önmagunk meghaladását, az összekapcsoltság megélését, valamint a harmónia megteremtését elősegítő spirituális értékek közé tartozik az integritás, az együttérzés, az együttműködés és a felelősségvállalás.

Fontos, hogy a trauma utáni növekedés se nem univerzális, se nem szükségszerű. Bár a traumát átélt személyek nagy részére jellemző, mégis jelentős számú személy van, akik kevés- vagy semmiféle növekedést nem tapasztal (Tedeschi, 2004; idézi: Decsi Diána, 2019).

Csak az utóbbi évtizedet nézve, számos hazai és nemzetközi kutatásban vizsgálták a poszttraumás növekedés alakulását, például rákkal diagnosztizált betegeknél (Tasnádi és Szabó, 2013; Brunet, McDonough, Hadd, Crocker, & Sabiston, 2010; Zwahlen, Hagenbuch, Carley, Jenewein, & Buchi, 2010), meddő nőknél (Yu és mtsai, 2014), gyászolóknál (Engelkemeyer & Marwit, 2008), végtaghiánnyal élőknl (Stutts és mtsai, 2015; Stutts és Stanaland, 2016). További kutatások születtek háborús veteránokkal és politikai foglyokkal (Feder és mtsai, 2008; Salo, Punamaki, Qouta, & El Sarraj, 2008), terrortámadás túlélőivel (Posta, 2010), földrengés túlélőivel (Gao és mtsai, 2010), HIV-fertőzöttekkel (Nightingale, 2010), és egyéb más veszteséget átélőkkel kapcsolatban (Kovács Éva, és mtsai, 2012).

Közlekedési balesetek áldozataival azonban jelentősen kevesebb kutatást folytattak. Nishi, Matsuoka, & Kim 2010-ben végeztek kutatást, amelyben 118 motorbalesetet túlélő japánt vizsgáltak 18 hónappal a balesetük után. Hipotézisük arra irányult, hogy a PTGI egyes faktorai, (mint például a személyes erő) rezilienciához, míg más faktorai, (például az élet értékelése) pedig a PTSD tüneteinek vezethet. Kutatásuk eredményei alapján arra lehet következtetni, hogy a motorbalesetek túlélői számára a PTGI egyes tényezői (személyes erő, a másokhoz való kapcsolódás, új lehetőségek) pozitívan korrelálnak a koherencia érzése által képviselt rezilienciával, míg más tényezők (élet megbecsülése, pszichológiai változások) pozitívan korrelálnak a PTSD tüneteivel. Ezek a megállapítások segíthetnek a motorbalesetek túlélői által tapasztalt pszichés változások megértésében, és felhívják a figyelmet arra, hogy a PTGI a szorongással együtt járó megküzdésre irányuló erőfeszítést, valamint a megküzdés sikerességét jelenti.

A következő alfejezetekben bemutatjuk a pszichológiai pályaaalkalmassági vizsgálatához szükséges ismereteket.

Gépjárművezetés

A járművezetés egy olyan emberi tevékenység, amely különböző képességeket igényel. A szükséges beavatkozás kiválasztását a lehetőségek közül, az elhatározottaknak megfelelő mozdulatsor végrehajtását, majd a folyamat újrakezdéseként a megváltozott környezetből érkező újabb inger érzékelését (Major, 2009).

Valamennyi mozzanat végrehajtásának minősége azonban az egyén pillanatnyi teljesítőképességétől függ, amely magában foglalja az egyén adottságait, fizikai, biológiai és pszichikai jellemzőit.

„A gépjárművezetés egy készségeken alapuló, szabályok által irányított, kifejező tevékenység.” (Strandling és Meadows, 2000, p. 1.) A vezetési tapasztalat hiányában ezek a készségek nem javulnak. Mi több, ha elégtelen kognitív és motoros készség társul hozzá, nem szándékos hibákhoz, akár közúti balesetekhez is vezethetnek.

A hazai KRESZ 4. § (1) bekezdés b/pontja szintén kimondja: „Járművet az vezethet, aki a jármű biztonságos vezetésére képes állapotban van.” (Közlekedésbiztonság, 2016, p. 37.) E tényállás lefedi azt, hogy nem fogyaszthatunk szeszes italt vagy bódító hatású szert, azaz bizonyos gyógyszereket, pl. erős nyugtatókat vagy vezetéssel össze nem egyeztethető más készítményeket sem a vezetés megkezdése előtt, sem vezetés közben nem vehetünk magunkhoz. A közbiztonság érdekében kerülendő az ingerült, ideges (azaz pszichésen alkalmatlan) állapot. Soha nem szabad fáradtan, kialvatlanul, kimerült állapotban, vagy éppen éhesen, szomjasan a kormány mögé ülni.

„Tekintettel arra, hogy az ember természeténél fogva képtelen a folyamatos és tartós tökéletességre, minden tevékenységében, így a járművezetésében is a bekövetkező zavarok az élet természetes jelenségei közé tartoznak. Gyakran az ember hibás magatartása megmagyarázható valamilyen külső – ember által befolyásolhatatlan – tényezővel, vagy ilyen tényezők szerepet játszanak a hibás magatartás kialakulásában. A balesetek legnagyobb része olyan emberi hibákra vezethető vissza, amelyek – bizonyos gyakorisággal – kivétel nélkül mindenkinél előfordulnak.” (Major, 2009, p. 31-32.)

A gépjárművezetőknek forgalom-orientáltan kell viselkedniük, ügyelve a közlekedés többi résztvevőjére. A bizalom elvének alapján azonban minden közlekedésben résztvevőnek figyelnie kell a másik lehetséges hibáira is. Tudni kell egy váratlan szituációra reagálni. Ez vonatkozik mind a saját esetleges hibákra, mind másokéra, különösen a kisgyermekekére, akik nem ismerik a KRESZ szabályokat, valamint a rászorulókéra és az idős emberekére.

Gépjárművezetők pszichológiai pályaaalkalmassági vizsgálata

2011-ben kormányrendelet (326/2011., XII.28.) szabályozta, hogy aki halálos közúti közlekedési baleset okozásával gyanúsítható, azt kötelező elküldeni pályaaalkalmassági vizsgálatra. A pályaaalkalmassági vizsgálat eredményét a Közlekedési Alkalmassági és Vizsgaközpont Nonprofit Kft. (KAV) két pszichológusa a vizsgálaton részt vevőkkel határozat formájában kb. két héten belül közlik postai úton. Minősítései:

I. Alkalmas határozatlan ideig.

II. Alkalmas meghatározott (1-5 év) időre korlátozva.

Ebben az esetben vagy elfogadja a vizsgált személy a döntést, vagy másodfokon fellebbez, vagy bírósági felülvizsgálat iránt keresetet terjeszthet elő, attól függően, hogy a hatóság milyen jogorvoslati lehetőséget nyújt számára.

III. Nem alkalmas.

Amennyiben elfogadja a döntést, azonos vagy magasabb pályaaalkalmassági kategóriában a határozatban feltüntetett időpontot követően kezdeményezhet újabb vizsgálatot. Alacsonyabb és magasabb kategóriába is bárki, bármikor jelentkezhet vizsgálatra. Ha nem fogadja el, szintén fellebbezhet, vagy keresetet terjeszthet elő.

Ha valaki alkalmatlan minősítést kap, vagy ha alkalmas minősítése bizonyos időre korlátozódik, akkor a minősítés alapjául szolgáló kizáró okok az indokolásban szerepelnek.

Az alkalmasság alatt azt értjük, hogy az egyén képes legyen egy tevékenységet hosszú időn keresztül, legalább közepes szinten egészség-károsodás nélkül végezni. Sokáig tudja folytatni a vezetői tevékenységet magának és másnak okozott jelentéktelen kárral vagy a nélkül. Rendelet foglalja magába, hogy a vizsgálat eredménye utáni döntés a határozat alapja. Jogi alaptételként értelmezendő, hogy az állampolgárok alkotmányos jogait csak a hatóság korlátozhatja. Az állampolgárok az elsőfokú vizsgálatok után jogorvoslattal élhetnek. A fellebbezési kérelmeket a másodfok bírálja el (41/2004., IV. 7., GKM, Magyar Közlöny 43/2004).

„A pszichológiai pályaaalkalmassági vizsgálat célja, annak a megállapítása, hogy a gépjárművezető:

- a) rendelkezik-e azokkal az egyéni pszichológiai jellemzőkkel, amelyek szükségesek a biztonságos járművezetési tevékenységhez, a közlekedési helyzetekhez való alkalmazkodáshoz, a járművezetés közben jelentkező terhelésselviseléséhez,
- b) rendelkezik-e a jármű biztonságos vezetéséhez szükséges észlelési, döntési és cselekvési képességgel,
- c) képes-e elsajátítani a járművezetéshez szükséges ismereteket és készségeket.” (www.nkh.gov.hu)

Azonban felmerülhetnek olyan negatív magatartásjegyek, mint például a túlzott kockázatvállalási vagy reagálási hajlam, a felelősségtudat hiánya, a túl

alacsony szintű reakcióképesség, vagy a megnövekedett reakcióidők, amelyeket – ha nem is teszik az egyént véglegesen alkalmatlanná a gépjárművezetésre – már a vezetői engedély megadása előtt érdemes volna kiszűrni, elkerülve a baleset okozást. Az ilyen tulajdonsággal rendelkező személyek ugyanis potenciálisan súlyos veszélyt jelenthetnek a társadalomra, ahogy jelen esetben is, hiszen halálos kimenetelű közúti balesetet okoztak.

Saját vizsgálatunk kiterjed egyrészt a pályaalakmasság eredményére, másrészt pedig a poszttraumás növekedésérzésre.

MÓDSZER

Minta

A vizsgálati személyek, akik 2018 óta halálos kimenetelű közúti balesetet okoztak, alkalmas ($n=15$), korlátozottan alkalmas ($n=10$) és alkalmatlan ($n=12$) minősítést kaptak a pszichológiai pályaalakmassági vizsgálaton. A teljes mintát ($N = 37$; 36 férfi, 1 nő, $M_{kor} = 42,1$ év; $SD_{kor} = 16,69$ év; $minimum_{kor} = 20$ év, $maximum_{kor} = 76$ év) alkotó három alcsoport életkori megoszlása nem különbözik egymástól ($F=0,195$ $p=0,824$).

1. táblázat. A minta összetétele a nem és az iskolai végzettség eloszlása minősítés szerint

	Alkalmas	Korlátozottan alkalmas	Alkalmatlan
Nem			
Férfiak	15	10	11
Nők	0	0	1
Iskolázottság			
Általános iskola	3	1	3
Szakmunkásképző	2	5	3
Érettségi	9	2	6
Diploma	1	2	0
Átlagos életkor	43,26	43,4	39,58
Életkor szórása	12,82	14,02	12,5
Minimum életkor	21	21	20
Maximum életkor	71	76	73

A gépjárművezetésre való alkalmatlanság hátterében többnyire a közlekedési magatartást közvetlenül befolyásoló személyiségvonások állnak, amelyek fokozott baleseti veszélyeztetettségére utalnak és kihatással vannak az ember visel-

kedésének, magatartásának, valamint a képességek, készségek működtetésének, felhasználásának módjára.

2. táblázat. A gépjárművezetésre való alkalmatlanság hátterében meghúzódó okok

Korlátozó és kizáró okok	Korlátozottan alkalmas (db)	Alkalmatlan (db)
személyiségvonások fokozott baleseti veszélyeztetettségre utalnak	9	11
jármű irányításához szükséges mozgási képességek hiánya	3	5
elégtelen észlelési teljesítmény	0	2
járművezetői teljesítmény szélsőséges ingadozása terhelés, fáradtság, vagy monotonia hatására	1	0
észlelési, a döntési és a mozgásos tevékenység összerendezettségének hiánya	1	1
felismerési és döntési képesség hiánya	1	1
Összesen	15	20

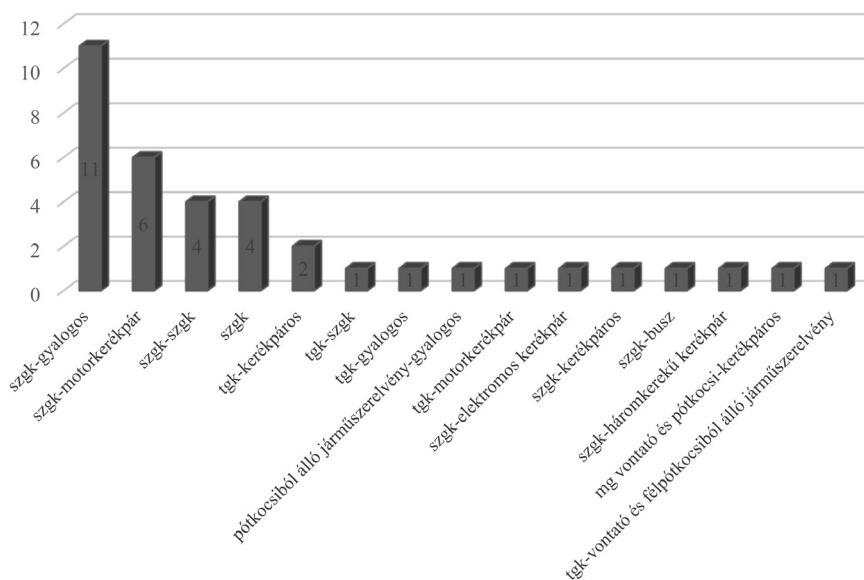
A kizáró ok arra utal, hogy a környezethez, emberekhez, közlekedési partnerekhez való spontán viszonyulás alkalmazkodási problémákhoz vezet.

Baleset helyszíne és a balesetet elszenvedők

Többségében a személygépkocsi gyalogossal való összeütközése vezetett halálos közúti balesethez. (Lásd 1. ábra.)

Ennek fényében már nem meglepő az a tény, hogy a legtöbb, lakott területen belül bekövetkező, halálos kimenetelű balesetben gyalogos veszítette el az életét, ahogy a 3. táblázatban is látható.

1. ábra. A minta megoszlása a leggyakrabban előforduló résztvevők és közlekedési eszközök halálos kimenetelű balesetekben

3. táblázat. A mintát alkotók által okozott halálos kimenetelű balesetek helyszínei és a halálos áldozatok

Halott	Helyszín			Σ
	lakott terület	lakott területen kívül	autópálya	
gyalogos	11	2	0	13
kerékpáros	4	1	0	5
utas	4	6	1	11
segédmotor-kerékpáros	5	2	0	7
elektromos kerekés székes	1	0	0	1
Összesen	25	11	1	37

A minta személyei által okozott legtöbb halálos baleset lakott területen belül, míg a legkevesebb autópályán történik.

Meg kell jegyezni, hogy a gyalogosoknak, mint egyenrangú partnereknek, szintén szerepük van a baleset megvalósulásában. Főként, ha felelőtlenül, a KRESZ szabályainak be nem tartásával közlekednek, és az utak korlátlan tulajdonosainak vélik magukat.

Természetesen nem menthetjük fel a gépjárművezetőket. A sebességtúllépés, valamint az elsőbbség megadása az ő felelősségük.

Szabálysértés fajtái

A közlekedési balesetek főként emberi tényezőkkel, méghozzá a közlekedési előírások be nem tartásával függ össze. A szabálysértések fajtáit a rendőrségi jegyzőkönyvek tartalmazzák.

4. táblázat. A mintát alkotók által okozott szabálysértések fajtái és előfordulásuk száma

Szabálysértés	Előfordulás száma
Elsőbbség meg nem adása gyalogosnak kijelölt gyalogátkelőhelyen	15
Sebesség nem megfelelő alkalmazása	8
Figyelmetlen, gondatlan vezetés	4
Követési távolság be nem tartása	3
Megállási kötelezettség elmulasztása	2
Irányváltoztatás, haladás és bekanyarodás szabályainak meg nem tartása	1
Megfelelő oldaltávolság hiánya	1
Előzés szabályainak megsértése	1
Sebesség nem megfelelő alkalmazása forgalmi viszonyokhoz	1
Engedély nélküli vezetés	1
Ittas vezetés	1

Gyakran elmaradt az elsőbbségadás, valamint a sebességet az út-, vagy időjárásviszonyoknak nem megfelelően választották meg, illetve túllépték a megengedett határt. Figyelmetlenség, gondatlan vezetés okán is alakultak ki balesetek. Többek között a gépjárművezető elvesztette uralmát gépjárműve felett, nedves felületű úton megcsúszott, későn vagy egyáltalán nem észlelte a másik közlekedőt, fékezés nélkül az előtte lévőbe ütközött, elmulasztotta megállási kötelezettségét.

MÉRŐESZKÖZ

Vizsgálatunk során a Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőív magyar változatát használtuk, amely Kovács Éva, Balog Piroska és Preisz Leila nevéhez fűződik, és 2012-ben fogadták el (Kovács Éva és mtsai, 2012). Az eredeti kérdőív (Post-traumatic Growth Inventory – továbbiakban PTGI) szerzői, Tedeschi és Calhoun

szerint alkalmas annak megmutatására, hogy a trauma típusától függetlenül milyen sikeresek az emberek a trauma következményeivel való megküzdésben, és hogy milyen mértékben képesek megerősíteni vagy újraépíteni az önmagukra, másokra és az események jelentésére, az élet értelmére vonatkozó nézeteiket (Tedeschi & Calhoun, 2004; idézi: Kovács Éva és mtsai, 2012). Tedeschi és Calhoun (1996) a traumairodalom áttekintése után a kérdőív első verziójában 34 tételt fogalmazott meg a traumát átélt emberek által leggyakrabban említett pozitív következményekből. A tételek 6-fokú Likert-skálán mérik az adott pozitív változás bekövetkeztének mértékét (0 = nem tapasztaltam ilyen változást, 5 = nagyon nagy mértékben tapasztaltam ezt a változást). A 34 tétel faktorelemzése után 13 tételt elhagytak, így született meg a ma használatos, 21 tételből álló kérdőív, amely a főkomponens-elemzés eredménye szerint öt alskálából áll. Ezek a jelentéstelibb kapcsolatok megélése (7 tétel), új lehetőségek és életpályák felfedezése (5 tétel), személyes erő érzete (4 tétel), spirituális fejlődés (2 tétel) és az élet fokozott értékelése (3 tétel). A PTGI-t 1996-os megjelenése óta a legkülönbözőbb, súlyos stresszt okozó traumás történések után, és a pszichológia különböző területein számos empirikus kutatásban alkalmazták. Ezek a kutatások rávilágítottak a poszttraumás növekedés korrelátumaira és prediktoraira.

A Poszttraumás Stressz Betegség (PTSD) Diagnosztikai Skálával a lehetséges tünetek mindegyike 0-3 között értékelhető gyakoriság, illetve súlyosság szempontjából.

EREDMÉNYEK

A vizsgálati személyek közül egy éven belül 29 főt, fél éven belül 13 főt, míg három hónapon belül 7 főt küldtek pályaaalkalmassági vizsgálatra. Ez még egy hónapra is leszűkül. Átlagosan 375 nap után érkeztek, ami 13 hónapnak felel meg. Balesetet követő 30 nap volt a minimum és 1593 maximum.

5. táblázat. A mintát alkotó gépjárművezetők pszichológiai pályaaalkalmassági vizsgálatának időpontja a baleset időpontjához viszonyítva minősítés szerint

Minősítés	Átlag (napok)	Szórás	Minimum (napok)	Maximum (napok)
Alkalmas	349,46	390,34	30	1593
Időkorlátos	366,8	458,2	76	1551
Alkalmatlan	341,58	303,56	64	1095

Az 5. táblázatban a minősítés alapján történt az időpontok rendszerezése. Alkalmas minősítésűeknél az eltelt idő átlaga 349 nap, minimum 30, maximum 1593. Időkorlátosoknál 366 nap volt az átlagosan eltelt idő, minimum 76 és ma-

ximum 1551. Alkalmatlanoknál pedig 341 nap volt az átlag eltelt idő, minimum 64 és maximum 1095.

A vizsgálatokra mind az átlagot, mind a minimumot figyelembe véve, viszonylag nagy szórással került sor a baleset időpontjához képest. A gépjárművezetők mintegy harmadánál féléven belül, viszont – ahogy a maximum is sejteti – a büntetőeljárás akár két és fél évig is elhúzódhat. Korábbi vizsgálati eredmények (Juhász, 2019) alapján nem mutatható ki összefüggés a vizsgálat időpontja és a halálos balesetet okozók pszichológiai alkalmassága között.

Eljárás

A Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőív (PTGI) kérdőív először a következő instrukcióval indít, ami a trauma megnevezését kívánja. „Kérjük, gondoljon arra a legnegatívabb eseményre (traumára), amely az előző öt évben történt Önnel.” Erre legtöbbször a balesetet jelölték meg. Volt, aki részletesebben kifejtette, hogy elütött egy kerékpárost. Egy fő az édesanyját, más a feleségét vagy a férjét veszítette el. Ketten megemlítették házastársuk súlyos egészségi állapota miatt bekövetkező műtétet, ami közvetlenül a baleset előtt történt.

A Poszttraumás Stressz Betegség (PTSD) Diagnosztikai Skála tájékoztatásában ez áll: „A következőkben olyan problémák listáját láthatjuk, amelyeket az emberek néha traumát okozó események átélése után tapasztalnak meg. Kérjük, figyelmesen olvasson el minden állítást és emlékezzen vissza az elmúlt hétre. Először válassza ki azt a választ (0-3), amelyik a legjobban leírja, hogy milyen gyakran zavarta Önt ez elmúlt héten, és jelölje a tételek bal oldalán. Következőleg, kérjük, becsülje meg, hogy mennyire találta nyugtalanítónak az adott dolgot, az elmúlt hét tapasztalata alapján. Kérjük, ehhez az alábbi 0-3-ig terjedő skálát használja, és az eredményt jelölje a tételek jobb oldalán.”

6. táblázat. A Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőív (PTGI) és Poszttraumás Stressz Betegség (PTSD) Diagnosztikai Skáláinak normalitásvizsgálata

	Próbastatisztika	Sig.
jelentésselibb kapcsolatok megélése	,175	,006
új lehetőségek és életpályák felfedezése	,090	,200
személyes erő érzete	,131	,107
spirituális fejlődés	,165	,012
élet fokozott értékelése	,203	,001
Σ PTGI	,103	,200
Gyakoriság	,170	,005
Intenzitás	,176	,003

Megvizsgáltuk a skálák normalitását a Kolmogorov-Smirnov próbával. Csak az új lehetőségek és életpályák felfedezése, valamint a személyes erő érzete esetében megfelelő a normalitás, ezért a többi esetben Kruskal-Wallis próbát alkalmaztunk.

7. táblázat. A Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőív (PTGI) skáláinak szóráshomogenitás vizsgálata

	Próbastatisztika	Sig.
új lehetőségek és életpályák felfedezése	F (2;34)=2,434	,103
személyes erő érzete	F (2;34)=2,046	,145
Σ PTGI	F (2;34)=,301	,742

A szóráshomogenitás az új lehetőségek és életpályák, továbbá a személyes erő érzete esetében megfelelő, tehát hagyományos varianciaanalízist használtunk.

Az egyszempontos varianciaanalízis a spirituális fejlődés skálánál tendenciaszintű különbséget ($H(2)=4,959$; $p = ,084$) mutatott, ahogy a 8. táblázatban is látható. Az élet fokozott értékelése skálán szignifikáns különbség adódott ($H(2)=7,280$; $p = ,026$).

A spirituális fejlődés skálánál az alkalmasok és a korlátozottan alkalmasok csoportja között mutatható ki tendenciaszintű különbség az utótesztel ($BM(22.6) = -2.321$; $p = 0.0891+$). Az alkalmasok csoportja érte el a legalacsonyabb értéket, a korlátozottan és alkalmatlanok között alig van különbség.

Az élet fokozott értékelésénél az alkalmasok és az alkalmatlanok között tendenciaszintű különbség található ($BM(18.3) = 2.403$; $p = 0.0812+$). A korlátozottan alkalmasok és alkalmatlanok között szignifikáns különbség található ($BM(12.4) = 3.182$; $p = 0.0228^*$). Az alkalmatlanok érték el a legalacsonyabb értéket.

8. táblázat. A Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőív (PTGI) skáláinak pontszámai a pályaalakmassági vizsgálat minősítése szerint

	Próbastatisztika	Sig.	Alkalmas	Korlátozottan alkalmas	Alkalmatlan
jelentésselibb kapcsolatok megélése	H(2)=,892	,640	22,46 (szórás:6,42)	25 (szórás: 6,75)	22,5 (szórás: 5,99)
új lehetőségek és életpályák felfedezése	F(2;34)=,056	,946	14,2 (szórás:3,23)	14,5 (szórás: 5,62)	13,83 (szórás: 5,36)
személyes erő érzete	F(2;34)=1,024	,370	12,8 (szórás:3,12)	14,1 (szórás: 2,42)	12,08 (szórás: 4,1)
spirituális fejlődés	H(2)=4,959	,084	3,53 (szórás:1,8)	5,4 (szórás: 1,89)	5,41 (szórás: 2,81)
élet fokozott értékelése	H(2)=7,280	,026	11,4 (szórás:3,08)	12 (szórás: 2,49)	9,66 (szórás: 2,42)
Σ PTGI	F(2;34)=,715	,497	64,4 (szórás:14)	71 (szórás: 16,07)	63,5 (szórás: 17,99)
Gyakoriság	H(2)=7,697	,021	15 (szórás:14,25)	4,4 (szórás:3,69)	13,42 (szórás:7,91)
Intenzitás	H(2)=7,255	,027	18,4 (szórás:15,25)	6,2 (szórás:4,32)	13,78 (szórás:11,92)

A poszttraumás növekedésérzés skáláin elért pontszámok átlagait tekintve a legmagasabb pontszámokat a korlátozottan alkalmas minősítést kapott személyek érték el, akik úgy vélik, „Olyan soha nincs, hogy elkerülhetetlen. A baleset azért baleset, mert elkerülhető lehet. Valami miatt megtörtént.” „Arra figyelmeztet ez az eset, hogy máskor ne menjek gyorsabban.” „Sok üzenetet kaptam az élettől, és rájöttem, hogy lassítsak az életemen. Otthon is mondták, lassítsak, mert baj lesz.” Egyikük kiemeli, hogy kisfia megszületése jelentette számára a fordulópontot.

A poszttraumás stressz zavar gyakoriság szempontjából a legtöbb esetben enyhe tünetként jelentkezett, főként a korlátozottan alkalmasoknál. Közepes mértékű az alkalmasoknál, míg a súlyos az alkalmatlanoknál a leggyakoribb.

9. táblázat. A poszttraumás stressz zavar gyakorisága és eloszlása a minta csoportjaiban

Gyakoriság	alkalmas	korlátozottan alkalmas	alkalmatlan	N
nincs PTSD	2	0	1	3
enyhe	6	7	5	18
közepes	6	2	2	10
középsúlyos	1	0	2	3
súlyos	0	1	2	3
N	15	10	12	37

A poszttraumás stressz zavar intenzitás szempontjából a legtöbb esetben enyhe tünetként jelentkezett, elsősorban az alkalmasoknál és a korlátozottan alkalmasoknál. Közepes mértékű az alkalmasoknál, súlyos pedig az alkalmatlanoknál a leggyakoribb.

10. táblázat. A poszttraumás stressz zavar gyakorisága és eloszlása a minta csoportjaiban

Intenzitás	alkalmas	korlátozottan alkalmas	alkalmatlan	N
nincs PTSD	2	0	1	3
enyhe	5	5	5	15
közepes	7	4	1	12
középsúlyos	1	0	3	4
súlyos	0	1	2	3
N	15	10	12	37

A PTSD normalitása sérült, így a Spearman-féle rangkorrelációval vizsgáltuk a változók kapcsolatát. Hipotézisünk nem igazolódott, hiszen nem találtunk kapcsolatot a PTGI és PTSD skálái között.

11. táblázat. A Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőív (PTGI) és Poszttraumás Stressz Betegség (PTSD) Diagnosztikai Skála kapcsolata

		jelentéste- libb kap- csolatok megélése	új lehetősé- gek és élet- pályák fel- fedezése	személyes erő érzete	spirituális fejlődés	élet foko- zott értéke- lése	Σ
Gyakoriság	Korrelációs együttható	-0,154	0,064	-0,065	-0,218	-0,215	-0,066
	Szignifikancia	0,361	0,705	0,701	0,194	0,201	0,697
	N	37	37	37	37	37	37
Intenzitás	Korrelációs együttható	-0,193	0,015	-0,129	-0,233	-0,263	-0,123
	Szignifikancia	0,252	0,931	0,446	0,165	0,116	0,467
	N	37	37	37	37	37	37

A poszttraumás stressz zavarnál mind a gyakoriság ($H(2)=7,697; p=,021$), mind az intenzitás ($H(2)=7,255; p=,027$) tekintetében szignifikáns különbség adódott.

A gyakoriság esetében az alkalmasok és a korlátozottan alkalmasok között tendenciaszintű különbség található ($BM(20.6) = 2.371; p = 0.0828+$). A korlátozottan alkalmasok és az alkalmatlanok között viszont szignifikáns különbség van ($BM(17.2) = -4.366; p = 0.0012^{**}$).

Az intenzitás esetében az alkalmasok és a korlátozottan alkalmasok között szignifikáns különbség található ($BM(23.0) = 2.774; p = 0.0324^*$). A korlátozottan alkalmasok és az alkalmatlanok között szintén szignifikáns különbség van ($BM(19.0) = -3.408; p = 0.0088^{**}$).

A PTSD tüneteinek súlyossága a gyakoriság és intenzitás vonatkozásában a korlátozottan alkalmas csoport tagjainál volt a legenyhébb, míg a legsúlyosabb az alkalmasoknál volt és az alkalmatlanoknál hasonlóan súlyos.

MEGBESZÉLÉS

Jelen tanulmány szerzői először vállalkoztak arra, hogy a traumás stressz pozitív és negatív pszichológiai következményeit vizsgálják a halálos kimenetelű balesetet okozók körében. Sem a klinikusok, sem a kutatók érdeklődése eddig nem erre a csoportra koncentrált. Egyrészt az emberek hajlamosak empátiát gyakorolni az áldozatokkal és elhatárolódni azoktól, akik másoknak ártanak. Az emberüléshez számos sztereotípiához kapcsolódik, még ha gondatlanságból elkövetett bűncselekményről is van szó. A vétkesek általában nem ismerik fel a rossz közérzet által tapasztalt tüneteiket, mindemellett a szégyen, illetve a bűntudat megakadályozza őket abban, hogy bármilyen segítséget kérjenek. Egy

ilyen helyzet azonban egész társadalmat érintő problémákat okozhat a közlekedés biztonságával kapcsolatban, mivel a poszttraumás stressz zavar vagy egyéb szorongásos rendellenességek tartós és kezeletlen tünetei negatívan befolyásolhatják a vezetési magatartást. Másrészt a pályaalkalmassági vizsgálat eredményeihez való kutatási célú hozzáférés külön engedélyhez kötött.

Néhány korábbi tanulmány (Tedeschi, Calhoun, 1996; Taku, Calhoun, Tedeschi, 2007) egyetért azzal a hipotézissel, amely azt mutatja, hogy a PTGI skálái közül a személyes erő és az új lehetőségek felfedezése szoros összefüggésben áll a nyitottsággal, a lelki változásokkal, míg az élet megbecsülésével pozitív kapcsolat mutatkozik a PTSD összes alszkálájával. Janoff-Balman (2004) szerint a szenvedés által megélt személyes erőt és az új lehetőségeket leginkább erőként lehet értelmezni, míg az élet megbecsülését, a lelki változásokat és a másokkal való szorosabb kapcsolatokat egzisztenciális átértékelésként. Kutatási eredményeink elemzése során mi nem találtunk kapcsolatot a PTGI és PTSD skálái között. A Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőívet széles körben alkalmazzák, hasznosságát tovább kell vizsgálni. A minta elemszámának növekedésével megbízhatóbb eredmények szülehetnek. A jövőbeni kutatás célja annak feltárása, hogy a PTGI bizonyos tényezői előrejelzik-e az alkalmazkodást, fokozzák-e az ellenálló képességet, és a PTSD tünetei miképpen változnak a gépjárművezetésre való alkalmassággal együtt.

A gépjárművezetéstől való eltiltás jól bizonyítja, hogy valami megváltozott a trauma előtti állapothoz képest. Ilyen események után nehézségek adódhatnak a tanulásban és a gátló funkciók irányításában (Aupperle et al., 2012; idézi: Huang, S., és Gan, Y., 2017). A képességeket érintő színvonalromlás sokaknál ezért vezetett alkalmatlan minősítéshez. Leginkább a gépjárművezetésre korlátozottan alkalmas minősítésű személyek számoltak be pozitív pszichológiai változásokról. Ehhez elengedhetetlen, hogy a traumatizált személy nyitott legyen a fejlődésre, és próbálja megérteni az egész esemény jelentését. Erre a szintre az alkalmatlan minősítésűek teljes mértékben még nem jutottak el. A vizsgálat megismétlése hozzásegítheti őket ahhoz, hogy második alkalommal már be tudjanak számolni az intrapszichés munkájuk során tapasztaltakról. A vezetésre továbbra is alkalmas gépjárművezetők körében jellegzetes a pszichológiai segítségnyújtás igénybevétele, a család érzelmi támogatása. Számottevő spirituális fejlődésen a korlátozottan alkalmas csoport ment keresztül. Önbevallásuk szerint a poszttraumás stressz zavar gyakoriság és intenzitás szempontjából náluk a legenyhébb a három csoport közül. Két, egymástól független pszichológus mégis úgy vélte, hogy nem egyértelműen eldönthető, hogy a személyiségük és képességük a vizsgálat időpontjában egyenértékű az alkalmasokéval.

ÖSSZEFOGLALÁS

Valamennyi halálos közúti balesetet magyarázó okok emberi tényezőkre vezethetők vissza. A közlekedésbiztonság megvalósulásához azonban multikauzális faktorok kelljenek. Azt is érdemes tehát figyelembe venni, hogy nem egy esetben a másik fél sem tartotta be a KRESZ szabályokat. Pl. láthatósági mellény nélkül közlekedtek, nem használtak biztonsági övet, vagy az egyik gyalogos szabálytalanul akart két busz között áthaladni. Ilyenkor hiába is reagáltak reakcióidőn belül a gépjárművezetők, a vészfékkel és ellenkormányzással sem tudták megakadályozni a balesetet. Kiváltképp, ha az áldozat idős vagy ittas. Ezt példázza a 2015-ben megrendezett ARC kiállítás egyik képe is, ahol a zebrára lépő gyalogos azt gondolja, hogy a vezető majd fékez, a vezető pedig azt, hogy a gyalogos nem lép le, elugrik.

Eredményeink jól tükrözik, hogy a lakott területen belüli környezetben nagy veszélynek vannak kitéve a gyalogosok, a kerékpárosok és a segédmotor-kerékpárosok. Különösen igaz ez a gyermekekre és az idősekre. Ezért is van nagy jelentősége az ember – gépjármű – környezet összhangjára.

A halálos kimenetelű közúti baleset okozása miatt kialakuló trauma hatással lehet a kognitív funkciókra. A megrázó esemény és az emlékezet közötti összefüggés vizsgálatára népszerű módszer a célirányos megfeedkezési paradigma alkalmazása, ami hatásosnak bizonyul a kellemetlen emlékek tudatos tartalmakon kívül tartására. A kutatók számos megküzdési stratégiát azonosítottak, amely hozzájárulhat a poszttraumás növekedés folyamatához. A hangulat-kongruencia elmélete szerint ilyen stratégiaként szolgálhat az, hogy a pozitív hangulatban lévő emberek könnyebben és szívesebben tudják a kellemes emlékeket felidézni. Az információfeldolgozási elmélet szerint azonban az érzelmi jellegű szavakat a traumán átesettek nehezebben dolgozzák fel, így ez negatívan hat a kognitív irányításukra. Megállapították azt is, hogy a pozitív érzelmi tartalmak felidézése erősíti az önképet, és hogy a negatív érzelmek, emlékek terjedésének megakadályozásával az emberek ellenállóbbak lehetnek a trauma felé.

A bírósági ítéletek mellett a pszichológusok felelőssége annak megállapítása, hogy a halálos kimenetelű balesetet okozó, vagy annak létrejöttében közreműködő személy alkalmas-e vezetésre, vagy képességeiben és személyiségében olyan változások mutatkoznak, amelyek alkalmasság-vizsgálati szempontból is indokolják a vezetői gyakorlatának korlátozását vagy teljes letiltását. Különösen érvényes ez annak fényében, hogy már volt egy halálos kimenetelű közúti balesete. A trauma hatása, a súlyos krízisállapot mind a személyes beszélgetés során, mind pedig a különböző, a vizsgálati eljárás részét képező képesség- és személyiségtesztek eredményei alapján is érzékelhető. Kialakul egyfajta regresszív, poszttraumás állapot, amely voltaképpen a psziché normális reakciója egy traumás helyzetben, ami egy biztonságos működési mód. Természetes védekezésként értelmezhető az élethelyzetek megoldására, ugyanakkor nem

mindig adekvát, és sérül a realitáskontroll. Saját bevallásuk szerint, feszültségüket tovább fokozza a tetteikért járó következmény, a folyamatban lévő büntető eljárás. Az egyén saját magába vetett hite megrendülni látszik. Nehezen szembesül egy olyan bűnnel, amit a társadalom elítél. Számolniuk kell a stigmatizációval, hiszen legalább egy ember halálát okozták, még ha nem is állt szándékukban.

Egy ilyen traumának azonban nem csak negatív következménye, hanem számos pozitív hozadéka is lehet, ami elvezet a poszttraumás növekedés érzéséhez. Egyre több kutató összpontosít a traumákkal való pozitív megküzdésre. Az észlelt előnyt több területen is azonosították, ilyen például az emberi kapcsolatok, önmagunk észlelése, valamint az életszemlélet változása. Azt, hogy egy egyénre miként hat egy traumatikus esemény, és tapasztal-e pozitív növekedést, személyiségben, valamint életkörülményekben lévő különbségek befolyásolhatják.

IRODALOM

- Calhoun, L. G. & Tedeschi, R. G. (2004). The Foundations of Posttraumatic Growth: New Considerations. *Psychological Inquiry*, 15(1), 93–102
- Daisuke Nishi, Yutaka Matsuoka, Yoshiharu Kim (2010). Posttraumatic growth, posttraumatic stress disorder and resilience of motor vehicle accident survivors. *BioPsychoSocial Medicine*, 4-7
- Decsi Diána (2019). A szerzett végtaghiánnyal élők poszttraumás növekedésének és fantomfájdalmának vizsgálata. *Győzteseink a XXXIV. OTDK pedagógia-pszichológiai és a tanulástanításmódszertani szekciókban győztes Pázmányos hallgatók dolgozatai*. Piliscsaba, 2019. 46-47
- Fogarasi Mihály (2007.) A trauma és feldolgozása. In: Csernyikné, Póth Ágnes (szerk.) *Katasztrófa-pszichológia*. Budapest, Magyarország : Rendőrtiszti Főiskola, 60-66.
- Huang, S., & Gan, Y. (2017). Memory as a cognitive representation of post-traumatic growth. *Anxiety, Stress, & Coping*, 31(1), 2-3
- Juhász Anikó (2019): *Van-e összefüggés a vizsgálat időpontja és a halálos balesetesezők pszichológiai alkalmassága között?*, In: Baráth, Noémi Emőke; Mezei, József (szerk.) *Rendészet-Tudomány-Aktualitások, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Rendészettudományi Osztálya*, pp. 149-155
- Kovács Éva, Balog Piroska, Preisz Leila (2012). A Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőív pszichometriai mutatói hazai mintán. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 13 1, 57–84
- Kovács G., Ócsai A., Veress T. (2019), A spiritualitás szerepe az üzleti vállalkozásokban és a közösségi gazdaságban. *Magyar Tudomány* 180(2019)4, 521–531 DOI: 10.1556/2065.180.2019.4.6
- Major Róbert (2009). *A közúti közlekedési balesetek megelőzése, különös tekintettel a rendőrség lehetőségeire és korlátaira*. Pécs, PhD értekezés.
- Martos Tamás, Szabó Gábor, Rózsa Sándor (2006). Az aspirációs index rövidített változatának pszichometriai jellemzői hazai mintán. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 7 3, 171-191
- Owsley, C., Stalvey, B., Wells, J., Sloane, M.E. (1999). Older drivers and cataract: Driving habits and crash risk. *Journal of Gerontology Series A: Biological Sciences and Medical Sciences* 54(4), 203-211

- Stradling, S. G., Meadows, M.L., Beatty, S. (2000). Driving as part of your work may damage your health. In G.B. Crayson (ed.), *Behavioural Research in Road Safety IX*, Crowthorne: Transport Research Laboratory.
- Tanyi, Z. (2015). A trauma pozitív hozadéka: a poszttraumás növekedés. Kuritárné Szabó I., Tisljár-Szabó E. (szerk.): *Úgy szerettem volna, ha nem bántottak volna: a családon belüli gyermekkori traumatizáció: elmélet és terápia*. Oriold Books, Budapest, 269-288
- Taylor, S. E. (1983). Adjustment to threatening events: A theory of cognitive adaptation. *American Psychologist*, 38(11), 1162
- Tedeschi, R. G. & Calhoun, L. G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the Positive Legacy of Trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455–471
- Tedeschi, R. G. (2004). Posttraumatic growth: A new perspective on psychotraumatology. *Psychiatric Times*, 21(4), 57–58
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological inquiry*, 15(1), 1-18
- Zoellner, T., Rabe, S., Karl, A., & Maercker, A. (2008). Posttraumatic growth in accident survivors: openness and optimism as predictors of its constructive or illusory sides. *Journal of Clinical Psychology*, 64(3), 246

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozunk Kovács Évának, Balog Piroskának és Preisz Leilának, akik felhívták figyelmünket a kérdőív létezésére, és A Poszttraumás Növekedésérzés Kérdőív pszichometriai mutatói hazai mintán c. cikkükben közzé is tették.

Az adatgyűjtés jóváhagyásában és a technikai feltételek megteremtésében közreműködött a Közlekedési Alkalmassági és Vizsgaközpont Nonprofit Kft. ügyvezetője, Benedek Szabolcs és a Pályaalkalmassági Vizsgálati igazgató, Váradi Balázs.

ETIKAI ENGEDÉLY

A vizsgálatot a Semmelweis Egyetem Etikai Bizottsága engedélyezte, TUKEB engedélyszáma: IV/758-1/2021/EKU.

A SIKERTŐL VALÓ FÉLELEM SKÁLA MAGYAR ADAPTÁCIÓJA

Nagy Bence, Gergely Bence, dr. Szabó-Bartha Anett

Károli Gáspár Református Egyetem, Pszichológia Intézet,

Személyiség- és Egészségpszichológiai Tanszék; e-mail: szabobartha@gmail.com

Absztrakt

Egy személynél a teljesítmény csökkenésének hátterében számos ok húzódhat meg, kezdve a képességbeli hiányosságoktól, a motivációs tényezőkön át egészen az érzelmi akadályozó tényezőkig. Ez utóbbihoz kapcsolható a sikertől való félelem fogalma, melyet Horner írt le 1969-ben. A sikerhez való negatív hozzáállás következtében módosulhat a sikerekből származó pozitív affektusok és élmények erőssége, hiányzik vagy teljesen lecsökken a teljesítményhez kapcsolódó büszkeség, öröm megélése, ami egyúttal generálhat egyféle motiváció-redukciót, vagy félelmet a további sikerekkel kapcsolatban. A Sikertől való félelem skála [FOSS] (Zuckerman és Allison, 1976) hazai validálásával itthon is lehetőség adódott, hogy vizsgáljuk a jelenséget.

A minta mentálisan egészséges, felnőtt személyekből állt (207 fő, 36 férfi, 170 nő), átlagéletkoruk 36 év, (szórása: 14,25). Konfirmatív faktoranalízis segítségével vizsgáltuk, hogy a magyar mintán kialakított kérdőív faktorstruktúrája megegyezik-e a külföldi szerzők által felállított struktúrával. A CFA a magyar tételek külföldi faktorokba való illeszkedését nem támogatta, így egyik modell se bizonyult sem statisztikailag, sem tartalmilag elfogadhatónak, még a modifikációs index és a tételek keresztöltésének figyelembevételével sem. A feltáró faktorelemzés is hasonló eredményeket hozott: 7 faktor fennállását támogatta, azonban rengeteg keresztöltésű tétellel és az elvárttól alacsonyabb összvarianciával, így ezen modell is elvetésre került. Mindezen eredmények miatt a faktorok, illetve a skála egészének belső konzisztencia vizsgálata, valamint a skála konkurens és konvergens validitás vizsgálata is feleslegessé vált. A kapott eredmények alapján elmondható, hogy egy megbízható és valid mérőeszköz kidolgozásához szükséges a sikertől való félelem fogalmának, jelenségkörének és pontos tartalmának megfelelő tisztázása, hogy az ez alapján kialakított skála tartalmi homogénebbek legyenek.

Kulcsszavak: sikertől való félelem • Sikertől való félelem skála

BEVEZETÉS

Általános vélekedés az emberek körében, hogy a többségünk számára a pozitív érzelmek, mint például az öröm, a siker egyértelműen kívánatosnak tekinthetők. Az elmúlt két évtized kutatásai azonban rámutattak arra, hogy ez nem feltétlenül van így. Bizonyos esetekben a pozitív érzelmek megélése nehezzé válhat az egyén számára, annak megjelenéséhez feszültség, félelem kapcsolódhat (Gilbert és mtsai, 2012; Joshanloo, 2013a, 2013b, Joshanloo és mtsai, 2014; Jos-

hanloo és Weijers, 2014). Ezt az averziót kimutatták többek között a boldogság, öröm, biztonságérzet (pl. Gilbert és mtai., 2011), a mások iránti együttérzés, az önegyüttérzés, vagy például a másoktól kapott együttérzés esetében is (pl. Gilbert, McEwan, Matos, Ravis, 2011). Jelen cikkünkben a siker megéléséhez kapcsolódó nehézségeket járjuk körbe egy annak mérésére kialakított kérdőív (Sikertől való félelem skála) hazai adaptálása kapcsán.

A SIKER ÉS A HOZZÁ KAPCSOLÓDÓ FOGALMAK MEGHATÁROZÁSA

A siker fogalmával, típusaival és az ahhoz való viszonyulással számos elméletalkotó foglalkozott. Az egyik definíció szerint a siker nem más, mint az egyének vélt vagy valós eredményei és annak megítélése, melyek a munkatapasztalataik során halmozódtak fel (Judge, Cable, Boudreau, és Bretz, 1995). Hughes (1937, 1958) megkülönböztet objektív és szubjektív sikert. Az objektív siker közvetlenül megfigyelhető, mérhető és ellenőrizhető egy pártatlan harmadik fél által, míg a szubjektív sikert csak közvetlenül a karrierjében részt vevő személy élheti meg (Hughes 1937, 1958). Az objektív sikert tehát olyan mutatók alapján mérhetjük, mint például a fizetés, előléptetés és foglalkoztatási státusz, melyek a társadalomban széleskörben elterjedt mutatóivá váltak a sikeres karriernek (Dries, Pepermans, és Carlier, 2008).

A sikert és annak megélését számos tényező befolyásolja, így például a nem (Lyness és Thompson, 2000) a személyiség (Seibert és Kraimer, 2001), valamint a végzettség (Judge, Cable, Boudreau, és Bretz, 1995). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá a kulturális különbségeket sem. Míg egy harmadik világbeli országban, vagy akár Kelet-Európában az egyetemi végzettség hatalmas sikernek számít, addig a Távol-Keleten, például Japánban sokkal inkább élik meg kötelezettségnek, mintsem személyes sikernek. A kollektivisták kultúrákban rendszerint magasabb elvárást támasztanak az egyének iránt, így nagyban módosul a társadalmi siker-reprezentáció, és ez akár önértékelési zavarokat, vagy perfekcionizmust alakíthat ki az egyénben (Stoeber, Kobori és Tanno, 2013; Wang, 2007). Egy társadalmon belül beszélhetünk rétegspecifikus siker-reprezentációkról, de akár a közvetlen környezet, családunk is másként határozhatja meg a siker kritériumait, ezzel kialakítva a személyes siker-reprezentációkat (Merton, 1980).

A különböző érzelmeket más-más értékkel ruházzák fel attól függően, hogy milyen szociális közegben, kultúrában vizsgáljuk (Kitayama és mtai, 1997; idézi Szabó-Bartha, Takács, Takács, 2018). Legyen ez akár a férfi-nő szerepeken alapuló „Egy fiú ne sírjon, egy lány ne legyen dühös” sztereotípiája, vagy bármely másféle elvárás, amelyet felénk tanúsítanak. A nyelvünkben, szólásainkban és közmondásainkban az általános attitűdjeink, hozzáállásaink kódolva vannak. Minden kultúrában találhatunk emberi értékeket minősítő szólásokat, így a sikerhez való hozzáállás sem marad ki. Ilyen közmondások például a siker árának

véleményezése: „*A sikernek ára van*” (Angol megfelelője: Good medicine tastes bitter); „*Senkinek sem repül a szájába a sült galamb*”, „*A siker és a pihenés nem jár együtt*” (Orosz közmondás). A sikerérzet megélésére vonatkozó szólások hasonlóan nagy szerepet kapnak a hétköznapi beszédben. Ezek például a „*Ne igyunk előre a medve bőrére*” vagy a „*Nyugtával dicsérd a napot*”, illetve a sikeres emberről alkotott képpel kapcsolatos, „*Aki sokat markol, keveset fog*”. Ezek beépülnek a mindennapi életünkbe és befolyásolják a pozitív érzésekhez és a sikereinkhez kapcsolódó attitűdjeinket, így torzíthatják a sikerről való gondolkodásunkat.

Az arra való hajlamot, hogy a személy feladatmegoldásának célja a siker elérése legyen, sikerorientációnak nevezzük (Atkinson, 1957). A sikerorientált emberek jobb eredményekkel végeznek teljesítményhelyzetben és gyakoribb a flow élmény számukra. Ezen felül pozitív korreláció áll fent az önértékeléssel, illetve a vonásszintű szorongással kapcsolatban (Fodor és Mihalik, 2018). Ennek másik pólusa a kudarcckerülés (Atkinson, 1957), tehát a hajlam arra, hogy a személy a feladatát úgy oldja meg, hogy az ne okozzon számára kudarcérzést, vagy egyszerűen elkerülje azokat a helyzeteket, amelyek potenciális kudarcra végződhetnek. Alacsonyabb a teljesítménye, magasabb szintű szorongást él át, amelyek hatására önbeteljesítő jóslatként egyre több kudarcélményben lesz része.

Túri (2009) megemlíti egy e kettőtől nagyban eltérő viselkedésformát, a kudarcckeresést. A kudarcckeresés egyfajta önsorsrontó tendencia, amikor a személy újra és újra olyan helyzeteket keres (akár tudatosan, akár tudattalanul), amelynek nagysikertelenség lesz a kimenetele. Két dolog eredményezheti a kudarcckeresést. Az egyik a már említett önsorsrontás, öngáncsolás. Az egyén előrevetíti a sikertelenségét és azért, hogy ne kelljen megélnie, hogy saját képességeinek vagy tudásának hibája miatt bukik el, inkább saját magát buktatja meg. Erre példa az az egyetemista hallgató, aki a vizsga előtti éjszaka kezd el tanulni, annak ellenére, hogy lett volna rá ideje. A másik lehetséges ok pedig az egyén önismeretének és tudatosságának hiánya. Nincs tisztában saját adottságaival, képességeivel, hibás kompetencia-reprezentációval rendelkezik, így állandóan olyan helyzeteket keres, amelyeket a képzelt kompetenciával lehet csak megoldani, de a ténylegessel nem.

A SIKERTŐL VALÓ FÉLELEM

A sikertől való félelem egy olyan intrapszichés, emocionális jelenség, amely behálózhatja az egész életünket kezdve a gondolkodásunktól a motiváción át, egészen a viselkedésünk megjelenéséig. Félelmeink és szorongásaink az élet minden területén megjelenhetnek, ám ezek legtöbbször negatív, vagy szélsőséges esetekben semleges ingerekhez, élethelyzetekhez kapcsolódnak, ilyenek például a kudarcoktól (Fodor és Mihalik, 2018), sikertelenségtől (Rothblum, 1990), az ártalomtól vagy éppen a változástól való félelem.

Horner (1969) kutatásában a nők és férfiak teljesítményhez való hozzáállása és viselkedése közti különbségek feltárása során alkalmazta először a sikertől való félelem fogalmát. Úgy vélte, hogy a nőkre jellemzőbb, hogy a kudarcckerülő viselkedést választják abban az esetben, ha nem biztosak, hogy a viselkedésük sikert hoz. Így a kudarcckerülő attitűd egyféle sikertől való félelemmé alakul, amennyiben sokáig fennáll. Azok a személyek, akikre magasabb szintű sikertől való félelem jellemző, úgy vélik, hogy a siker ára sokkal nagyobb, mint a belőle származó haszon (Zuckerman és Allison, 1976; Fried-Buchalter (1992). A szociálpszichológia szerint ez a közgazdasági „költség-haszon elemzés” minden személyben működik, legyen szó párkapcsolatokról (Thibaut és Kelley, 2008), konfliktusokról vagy játékelméletről. Ez a fajta költség-haszon elemzés feltehetően hibásan interpretálódik azokban, akikre jellemző a sikertől való félelem.

A pszichoanalitikus felfogás szerint a sikertől való félelem, másnéven siker-neurózis vagy siker-fóbia, az Ödipális korszakból származó azonos nemű szülővel való versengés miatt alakulhat ki. Eszerint a nézőpont szerint a férfiak, mivel apjukban nagyobb vetélytársat látnak, mint a lányok az anyjukkal szemben, gátolják az ellenkező nemű szülő megszerzése iránti erőfeszítéseiket, mivel nem szabad sikert elérniük ebben a versengésben (Newman és mtsai, 1974, Perris és Espvall, 1973 idézi Tresemer, 2012; Mallinger, 1978). Reik (1941) mind ezt a mazochizmussal kapcsolta össze: úgy vélte, hogy működik bennük egy általános büntető mechanizmus, amely megakadályozza, hogy a pozitív érzelmeket, többek között a sikerélményt megéljék. Mások tanuláselméleti perpektívából közelítették meg ezt a kérdést, és úgy vélték, hogy a korábbi tapasztalatok és elérhető modellek kulcsfontosságú szerepet játszanak annak kialakulásában. Lazarus (1991) szerint azok a személyek, akikre jellemző a sikertől való félelem, már a siker esélyét hordozó szituációkat is elkerülik, mivel ezek erősen kapcsolódnak a következményekhez, egyfajta averzív kondicionálás formájában.

Susan Mitchell (1984) *Tall Poppies* című könyvéből eredeztethető a „Magas pipacs szindróma” (Tall poppy syndrome), amely arra a kulturális jelenségre utal, hogy azokat a személyeket, akik jobban teljesítenek az átlagnál, tehát kitűnnek a közegből előbb fogják észrevenni, ezáltal „leszakítani” „eltiporni” és tönkretenni. Az ilyesfajta „legjobbna lenni” szituációban többször fordulhat elő az önszabotázs jelensége (Fried-Buchalter 1992, Metzler és Conroy 2004).

A sikertelenségtől való félelem kora iskoláskorban jelenik meg először, amikor a teljesítményt értékeléssel, majd később érdemjeggyel kezdik minősíteni. Amíg szóbeli vagy írásbeli értékelés a minősítés módja, addig alacsonyabb a kudarcból származó szorongás érzete, mivel a társas összehasonlítás alacsonyabb szintje van érvényben (Tóth, 2000). A későbbi nem megfelelő érdemjegy kétféleképpen hat a diákokra: vagy ösztönzi őket a siker érdekében, vagy feladják és elveszítik a motivációt és érdeklődésüket a későbbi teljesítés irányába (Balogh, 2004, Tóth, 2000). Aki a sikert a saját erőfeszítése eredményének tekinti, több tanulási stratégiát alkalmaz és pozitívabban áll hozzá a további kihívások-

hoz. (Balogh, 2011, Ames és Archer, 1988, Schraw és mtsai, 1995). Ishiyama és Chabassol (1985) vizsgálatában általános iskolás gyermekeket, fiatalokat vizsgált a FOSC (Fear of Success Consequence Scale) segítségével, és hasonlította össze életkoruk, illetve nemük alapján. Az eredmények azt mutatták, hogy kiskorúakban (7-9 életév között) a lányoknál számottevően magasabb a sikerrel kapcsolatos szorongás a fiúk átlagos eredményeihez képest. Kora serdülőkorra (10-12 életév között) ezek a mutatók mérséklődést mutatnak mindkét nem esetében, bár a lányoknál még mindig magasabb sikerfélelem volt jellemző. Az eredmények a siker következményeivel magyarázhatók: a lányok a túl jó teljesítményük miatti szociális megbélyegződéstől félnek. Az efféle félelem életkorral való csökkenését más kutatások is alátámasztották (Monahan, Kuhn és Shaver, 1974). Egyes kutatások szerint a két nem közti különbség eltűnik (Zuckerman, Larrance, Porac és Blanck, 1980), míg mások szerint a különbségek feltehetően csak a társadalomból és kultúrából származó hatások miatt jelennek meg (Feather és Simon, 1973).

Az „approach-avoidance” vagyis megszerzési-kerülési konfliktus elmélet szerint azok a nők, akik magas normakövetéssel és magas teljesítményigénnyel rendelkeznek, erős belső konfliktust élnek meg (Feather és Simon, 1973). Mivel a kultúra és a közösségi normarendszer által vetített kép alapvetően nem a törekvő, sikerorientált nő, így a sikerorientáltságuk és a félelem a szociális izolációtól vagy a nőiesség megkérdőjelezésétől, sikertől való félelmet eredményezhet.

A SIKERTŐL VALÓ FÉLELEM MENTÁLIS EGÉSZSÉGGEL ÉS EGYÉB PSZICHOLÓGIAI VÁLTOZÓKKAL VALÓ ÖSSZEFÜGGÉSEI

Kutatások pozitív összefüggést találtak a sikertől való félelem és a neuroticizmus (Reviere és Posey, 1978; Sadd, Lenauer, Shaver és Dunivant, 1978), illetve a szorongás között (O’Connell, 1980; Nagel, 1990). Ezenfelül bizonyos kutatók kapcsolatot találtak az imposztor-szindróma és a sikerfélelem között (Clance és O’Toole, 1987, Fried-Buchalter, 1992, McGregor, Gee és Posey, 2008). Az imposztor-szindróma kifejezést legelőször Clance (1985) használta azon jelenség leírására, hogy az amúgy jól teljesítő, sikereket halmozó személy azzal az illúzióval él, hogy a sikereit csalásnak és a véletlennek köszönheti. Ennek köszönhetően a sikeres teljesítményhelyzet után szorongás és félelem fogja el, hogy a külső szemlélők számára feltűnik a csalása. Több kutatás is alátámasztja, hogy az imposztor-szindróma egyik velejárója a sikerektől való félelem (Clance és O’Toole, 1987, Fried-Buchalter, 1992, McGregor, Gee és Posey, 2008), bár ezzel kapcsolatban nem minden kutatás jutott szignifikáns eredményre (Fried-Buchalter, 1997).

Felmerült a kérdés, hogy hasonló kapcsolat áll-e fenn a diszfunkcionális attitűdökkel, vagy épp a maladaptív viselkedésmintákkal. A diszfunkcionális attitűdök közül a perfekcionizmus az, amelyet legtöbbször vizsgáltak ezen a té-

ren. Ezen vizsgálatok vegyes eredményeket hoztak, így nem jelenthető ki a két jelenség közti stabil kapcsolat (Birney, Burdick és Teevan, 1969; Fried-Buchalter, 1997; Sagar és Stoeber, 2009).

A halogatásnak többféle válfaja létezik. Egyes felosztások szerint beszélhetünk aktív (döntésből fakadó) és passzív (személyiségéből fakadó) halogatókról (Chu és Choi, 2005). Ferrari (2006) funkcionálisan különböztette meg a különböző halogatósi típusokat: izgalomkeresők, elkerülők, döntési halogatók. Ezen felosztások szerint a passzív, illetve az elkerülő halogatók azok akikre jellemző lehet a sikertől való félelem. Az elkerülő halogatókat a magas stresszérzet, a felelősségvállalás és a kudarc vagy a sikertől való szorongás jellemzi (Foster, 2007).

A sikertől való félelem – motivációs jelenség révén - kapcsolatban áll a személy érzelmi és motivációs életével is. Ha a viselkedés mögött inkább extrinzik, semmint intrinzik motiváció áll, jellemzőbb az egyénre a sikertől való félelem (Zuckerman, Larrance, Porac és Blanck, 1980). Az önbecsülés, az attraktivitás-érzés szintje, tehát az, hogy az adott személy mennyire tartja magát kíváncsának, és vonzóknak mások szemében, fordítottan jár együtt a sikertől való félelemmel (Baumesiter, Campbell, Krueger és Vohs, 2003). Szintén hasonló eredményekre jutott Cano, Solomon és Holmes (1984), kutatásuk alapján kapcsolat fedezhető fel a magabiztosság, a magas önértékelés, a függetlenség és a sikertől való félelem között. A sikerfélelem azonban nem áll kapcsolatban a tényleges teljesítménnyel (Barnett, 1991), tehát azzal, hogy valójában hogyan teljesítünk.

A szubjektív jóllét magában foglalja a boldogságot, az élettel való elégedettséget és egyéb pozitív tényezőket (Diener, 1985). Yilmaz (2018) szerint a sikertől való félelem tekinthető az élnéliségre ellentétjének, mivel a személyben obstrukív attitűd alakul ki a siker elérésének irányába. Kutatásai alapján a szubjektív jóllét negatívan korrelál az érzékelt szorongással, illetve a sikertől való félelemmel.

Egy friss kutatásban a sikerfélelem, illetve a metakognitív és attribúciós képesség közti kapcsolatot tárták fel. Ashrafifard és Mafakheri (2017) kutatásukban pozitív korrelációt fedeztek fel a negatív attribúcióra való hajlam és a sikertől való félelem között. Tehát ezek a személyek pesszimistábban szemlélik a történeteket maguk körül, függetlenül attól, hogy pozitívak vagy negatívak ezek az események. Mindezen eredményeket a metakogníció alacsonyabb működésére vezették vissza, ám további kutatások nem jelentek meg még ezen a téren.

A SIKERTŐL VALÓ FÉLELEM SKÁLA KIALAKULÁSA

Az eredeti **Zuckerman és Allison által kialakított skála** (Zuckerman-Alison, 1976) a Horner-féle sikertől való félelem mérhetővé tételének céljából jött létre. A kérdőívvel kapcsolatos legnagyobb kritika a tételek témájának diverzitását érte. A skála jelenségeinek magyarázatához többen végeztek faktoranalízist és próbáltak többfaktoros modellt létrehozni.

Fried-Buchalter (1992) eredetileg egy kilencfaktoros modell létrehozásában gondolkodott, mivel a faktorok rendkívül magas sajátértékekkel rendelkeztek. Végül ezeket egy háromfaktoros modellre redukálta. A skála így már több-lábon állt, szélesebb körű magyarázatot adott a jelenségre. A skála megbízha-tósága megfelelő ($\alpha = 0,70$), ám mindezek ellenére az eredeti 27 tétel a lejjebb látható faktorok szerint csoportosítható.

Metzler és Conroy (2004) a revidált kérdőívükben tanácsolták, hogy azok a tételek, amelyek nem kapcsolódtak szorosan a sikerhez, vagy nem rendelkeztek a teljesítményhez kapcsolt averzív érzést vagy viselkedést felölölő témával, il-letve alacsony magyarázó értékkel rendelkeznek, maradjanak ki a kérdőív-ből. Így megvizsgálták a 27 tételes és az általuk kialakított 19 tételes kérdőív fak-torstruktúráját, amely a faktorok és azok tartalma tekintetében teljesen mege-gyeztek. Ezek a faktorok azonban részben különböztek a Fried-Buchalter-féle modell-től. Mindkét faktorstruktúrát kritikával illették, mivel az egyes faktorok több jelenséget öleltek fel.

A két faktorrendszer az alábbi összefoglaló táblázatban látható:

1. táblázat. Az angol FOSS lehetséges faktorstruktúrái

Faktor neve, a szerző szerint	Faktorba tartozó tételek
FRIED-BUCHALTER	
a) Az önértékelést negatívan befolyásoló hatások [10 tétel] (Negative Impact on Self-Evaluation and Affect):	11, 12, 15, 16, 18, 19, 22, 23, 25, 27
b) A versenyhelyzetekhez való pozitív hozzáállás [10 tétel] (Positive Perception of Competition)	1, 4, 5, 6, 8, 10, 14, 17, 24, 26
c) A siker külső költségei [7 item] (External Costs of Success)	2, 3, 7, 9, 13, 20, 21
METZLER ÉS CONROY	
a) Szituációból származó kellemetlenségek felfogása [10 té- tel] (Perceptions of Unpleasant Affect)	2, 7*, 11, 12*, 13, 15, 16, 22*, 23, 25
b) Általános kompetenciára való törekvés [12 tétel] (General Competence Striving)	1*, 3, 4, 5*, 6, 8, 9, 10, 19*, 24, 26*, 27
c) A „Legjobb-nak lenni” hozzáállás következményei [5 tétel] (Consequences of Being the Best)	14*, 17, 18, 20, 21

A VIZSGÁLAT MENETE, CÉLJA

Jelen kutatásra a Károli Gáspár Református Egyetem, Pszichológiai Intézetében került sor Dr. Szabó-Bartha Anett vezetésével. A kutatást a Pszichológiai Inté-zet Etikai Bizottsága engedélyezte, a kutatásetikai engedély száma: 101/2019/P/ET. Legelső lépésként megtörtént a kapcsolatfelvétel és az engedélykérés az ere-

deti mérőeszköz létrehozójával, Miron Zuckermannel. Ezt követően zajlott a kérdőív magyarra fordítása, majd visszafordítása, és annak ellenőriztetése a szerzővel. Végül sor került a kérdőívcsomag felvételére, majd az adatok elemzésére a kezdeti hipotéziseink mentén. Mint később látható, a statisztikai elemzések egy részére a kezdeti eredmények után már nem került sor, ezek érvényüket veszítették.

Bár az általunk vizsgált kérdőívet több külföldi szerző revidálta és többen faktorokat is azonosítottak (Fried-Buchalter 1992, Metzler és Conroy 2004), a precizitás és módszeresség megőrzése érdekében jelen vizsgálatunkban az eredeti kérdőívvel dolgoztunk. Így a vizsgálat célja a Zuckerman és Allison által 1976-ban kidolgozott Fear Of Success Scale (FOSS – magyar fordításban: Sikertől való félelem skála) magyar változatának elkészítése. Kutatásunkban elvégezzük a szükséges validitás- és relabilitás vizsgálatokat, illetve a külföldi szerzők által felállított faktorstruktúrát is ellenőrizzük magyar mintán. A konvergens validitást más mérőeszközökkel való együttjárással teszteljük. Ezek alapján a hipotéziseink:

1. A Sikertől való félelem skála magyar faktor struktúrája megegyezik a külföldi szerzők által felállított, külföldi faktorstruktúrával (Fried-Buchalter 1992, Metzler és Conroy 2004).
2. A Sikertől való félelem Skála belső konzisztenciája megfelelően magasnak bizonyul (Zuckerman és Allison 1976, Fried-Buchalter 1992, Metzler és Conroy 2004).

VIZSGÁLATI MINTA

A mintavétel elsősorban internetes felületen zajlott, másodsorban pedig papír-ceruza teszt formájában. A kitöltők önként jelentkeztek a vizsgálatra, jutalmat, vagy bármiféle ösztönzöt nem kaptak a kitöltés fejében. A tájékoztatásban biztosítottunk mindenkit, hogy az adataik anonimak és további adatvédelem alatt állnak, még a kitöltők maguk sem kapnak visszajelzést a tesztekéről. Kizárási kritériumként szerepelt a 18 évet be nem töltött kitöltők, illetve azok, akik jelenleg valamiféle gyógyszeres, vagy pszichiátriai, vagy pszichés zavar általi érintettség alatt állnak.

A kutatásban összesen 275 személy vett részt, ebből 72 férfi, 203 nő. A résztvevők átlag életkora 34,5 év volt, szórása 13,40. A legfiatalabb kitöltő 18 éves, a legidősebb pedig 73 éves volt. A kitöltők legmagasabb iskolai végzettségét tekintve túlnyomórészt érettségivel (36,7%) vagy főiskolai, egyetemi diplomával (60,4%) rendelkeztek, az általános iskolai végzettségűek 1,8%-át, a doktori fokozattal rendelkezők pedig 1,1%-át tették ki a csoportnak. Lakhely tekintetében vegyes mintáról beszélhetünk: a fővárosból 35%, a megyeszékhelyről 14,5%, városból 32,7%, további községekből pedig 17,8% volt a megosztottság. A meg-

kérdezettek 72,7% tartotta saját anyagi háttérét átlagosnak, 9,1% átlag alattinak és 18,2% átlagnál magasabb színvonalúnak. A kitöltők 36,7%-a vesz részt jelenleg felsőoktatási képzésben, 78,5% dolgozik, és 18,9% tanul és dolgozik egyszerre.

MÉRŐESZKÖZÖK BEMUTATÁSA

Sikertől való félelem skála

– *Fear of Success Scale [FOSS] (Zuckerman és Allison, 1976)*

A mérőeszközt Zuckerman és Allison alakította ki 1976-ban, azonban strukturális validitását többen vizsgálták, revidálták. (Fried-Buchalter 1992, Metzler és Conroy 2004). A revidált változatokban faktorstruktúrát hoztak létre, és módosították a tételek számát, a jelen kutatás azonban az eredeti kérdőív adaptációjára irányul. A skála 27 tétellel rendelkezik, minden egyes állítását egy hét-fokú Likert-skálán kell értékelni, ahol az egyes a legalacsonyabb („Egyáltalán nem értek egyet”), a hetes pedig a legmagasabb („Teljes mértékben egyetértek”) értéket képviseli. Az egyes tételek súlyozása megegyezik, így a skála pontszáma a tételek értékeinek összegével egyezik meg. Az 1, 4, 5, 8, 10, 14, 17, 21, 24, 26, 27-es tételek fordított pontozásúak. A magyar változat elkészítésére az engedélyt Miron Zuckerman professzor adta meg. A fordítást és visszafordítást két független fordító segítségével végeztük. A visszafordított változatot elküldtük Zuckerman professzor úrnak, aki érdemi eltérést nem talált a két változat között. A nyelvi és kulturális különbségek miatt minimális formai különbségek jelentek meg a magyar változatban. A kérdőív egyes tételei a statisztikai elemzéseknel találhatók.

A kérdőívcsomagban helyet kaptak még a következő kérdőívek:

- **Kognitív Érzelem-Reguláció Kérdőív [CERQ]** (Garnefski, Kraai és Spinhoven, 2001; Miklósi, Martos, Kocsis-Bogár és Perczel-Forintos, 2011)
- **Boldogságtól Való Félelem Skála [BAS]** (Gilbert és mtsai, 2012; Szabó-Bartha, Takács, Takács, 2018)
- **Teljesítményi motívumok skálája [AMS]** (Lang és Fries, 2006; Fodor és Mihalik, 2018)
- **Élettel való elégedettség skála [SWLS]** (Diener, Emmons, Larsen és Griffin, 1985; Martos, Sallay, Désfalvi és Ittész, 2004)

Mivel a faktorelemzések eredményei alapján a skála magyar változata nem tűnt használhatónak jelen változatában, így a konvergens és konkurens validitás vizsgálatára nem került sor. Így a fenti kérdőívek adatai sem kerültek felhasználásra, ezért ezen mérőeszközök részletes bemutatásától jelen cikkünkben eltekintünk.

AZ ALKALMAZOTT STATISZTIKAI ELJÁRÁSOK ISMERTETÉSE

Az elemzéseket az R statisztikai programnyelv (R core team, 2013) psychometrics nevű programcsomagjával végeztük (Epskamp, Rhemtulla és Borsboom, 2017). Az elemzések során konfirmatív faktorelemzés segítségével teszteljük, hogy a Fried és Buchalter (továbbiakban FB modell; 1992), és a Metzler és Conroy (továbbiakban MC modell; 2004) által javasolt modell megfelelő illeszkedést mutat-e a magyar mintán is. Az illeszkedést több különböző mutató segítségével vizsgáljuk, ezeket és az elfogadott illeszkedési kritériumot a 2. táblázatban jelöljük. Amennyiben az illeszkedési mutatók nem érik el a megfelelő értéket, megvizsgáljuk, hogy a modifikációs index (továbbiakban MI), mely paraméterek fixálása, vagy elhagyása esetén növelhető az illeszkedési mutató értéke. Minden esetben azokat a MI által javasolt változtatásokat fogjuk végrehajtani, amelyek a látens és a manifest változó (item) között jöhetnek létre (értsd. nem engedélyezzük, hogy két item között a látens által nem megmagyarázott kovariancia legyen). Amennyiben az MI által javasolt változtatás nem jár számottevő eredménnyel megvizsgáljuk, hogy mely változók között van jelentős kovariancia. Ezt az Epskamp (2017) által javasolt reziduális hálózati modell (továbbiakban az angol residual network model után: RNM) segítségével kívánjuk vizsgálni, amely során az algoritmus mindaddig kapcsolja össze az itemek látensek által nem megmagyarázott részeit, ameddig BIC szintje nem csökken tovább. Azaz ebben az esetben vizsgálhatóvá válik, hogy mely változók között maradt olyan jelentős kapcsolat, amelyet nem magyaráznak a látensek. Amennyiben a reziduális hálózatban sok item között szignifikáns kapcsolat van az jelentheti, hogy a választott látens változók nem megfelelő mértékben magyarázzák meg az itemek varianciáját, és új változók bevonása szükséges. Végül megvizsgáljuk az itemeket feltáró faktorelemzés segítségével is.

2. táblázat. A használt illeszkedési kritériumok értékei jó illeszkedés esetén

A jó illeszkedés kritériuma	
RMSEA ¹	<0,06
TLI	>0,95
CFI	>0,95
AIC	A jobban illeszkedő modellhez tartozik az alacsonyabb érték
BIC	A jobban illeszkedő modellhez tartozik az alacsonyabb érték

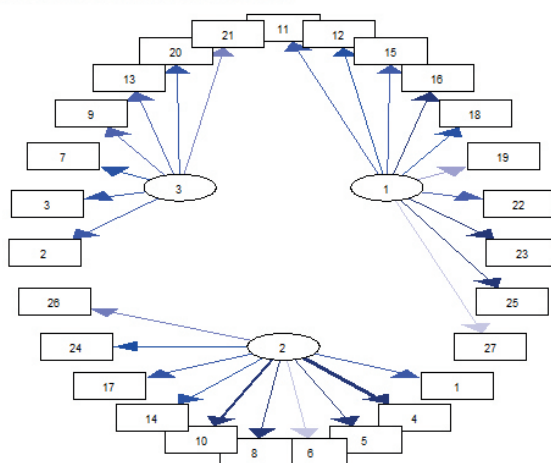
¹ Az RMSEA értéket az alábbi táblázatokban kiegészítettük a mutató 95%-os konfidencia intervallumával is (RMSEA_95), ahol az a preferált, ha a felső határ is 0,06 értéknél kisebb.

EREDMÉNYEK BEMUTATÁSA

A Fried-Buchalter (FB) által javasolt faktorstruktúra vizsgálata

A kapott eredmények azt mutatják, hogy az illeszkedési mutatók jelentősen eltérnek a használt vágópontoktól, tehát a választott FB modell nem illeszkedik jól a mintára (ld. 3. táblázat FB modell értékei). Ezért ezt követően megvizsgáltuk a modifikációs értékeket (MI). A legjelentősebb MI-t a 27-es és 19-es item esetén figyelhettünk meg. Az MI alapján abban az esetben, ha megengedjük, hogy e két item mindhárom faktorra súlyozódjon, tehát ezen két item mindhárom látensről szolgáltat információt, érhetjük el a legnagyobb javulást az illeszkedésben. Ezért először a 27-es item keresztöltéseit becsültük meg, majd a 27-es és 19-es itemnél is engedélyeztük a keresztöltést mindhárom faktorra.

Fried - Buchalter féle faktor struktúra

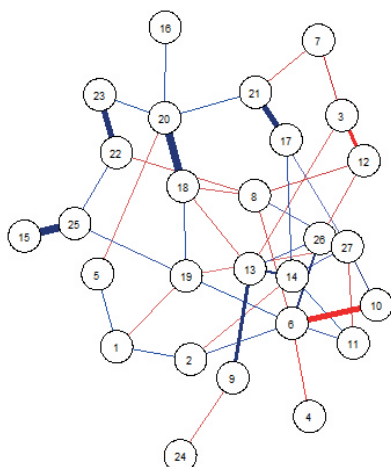
1. ábra. A Fried és Buchalter által javasolt faktorstruktúra strukturális ábrája**3. táblázat.** Az FB modell illeszkedési mutatói, valamint a modifikációs indexek alapján bővített modellek illeszkedései

	RMSEA	RMSEA_95	CFI	TLI	AIC	BIC
FB modell	0,086	0,08-0,09	0,65	0,62	28168,89	28472,70
FB + 27	0,082	0,08-0,09	0,68	0,65	28118,45	28429,49
FB + 27 + 19	0,081	0,08-0,09	0,69	0,66	28094,81	28413,09

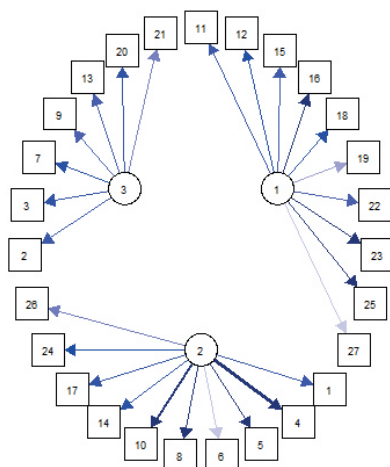
Abban az esetben, ha a modifikációs index alapján egy item minden faktorra súlyozzuk „+” jellel jelezzük. Amennyiben egy új faktorra súlyozódik, de nem mindegyikre, a kapcsolatot a „+” jel és a faktor nevének rövidítésével jelöljük. Ha modellből elhagyunk paramétert a fent említett módon járunk el, de „-” jelet használunk.

Láthatóan az illeszkedési mutatók nem javultak lényegesen (0,086 – 0,081), mindkét item keresztöltéseit figyelembe véve sem közelítjük meg a 0,06-os határt (ld. 3. táblázat FB +27 és FB + 27 + 19). A legjobb MI paraméterek között, az eszközölt változtatásokon kívül az itemek közötti kovarianciák szabad becslése szerepel még. Ez azt jelenti, hogy abban az esetben, hogy tovább javítsuk az adott struktúrát szükséges megengedni, hogy az itemeknek legyen olyan közös része, amelyet a látensek nem magyaráznak meg. Ahhoz, hogy megvizsgáljuk, hogy mely itemek között szükséges szabadon becsülni a kovarianciát az FB modellre reziduális hálózati modellt illesztettünk, amely mindaddig kapcsolja össze az itemek látensek által nem megmagyarázott részeit, ameddig BIC szintje nem csökken tovább. Azaz ebben az esetben vizsgálhatóvá válik, hogy mely változók között maradt olyan jelentős kapcsolat, amelyet nem magyaráznak a látensek.

A Fried-Buchalter féle struktúra reziduális hálózata

Fried - Buchalter féle faktor struktúra

2. ábra. Az FB modell reziduális hálózata, illetve a javasolt faktorstruktúra strukturális ábrája

4. táblázat. Az FB modell illeszkedési mutatói, a modifikációs indexek alapján bővített modellek illeszkedései, valamint a reziduális hálózati modell illeszkedési mutatói

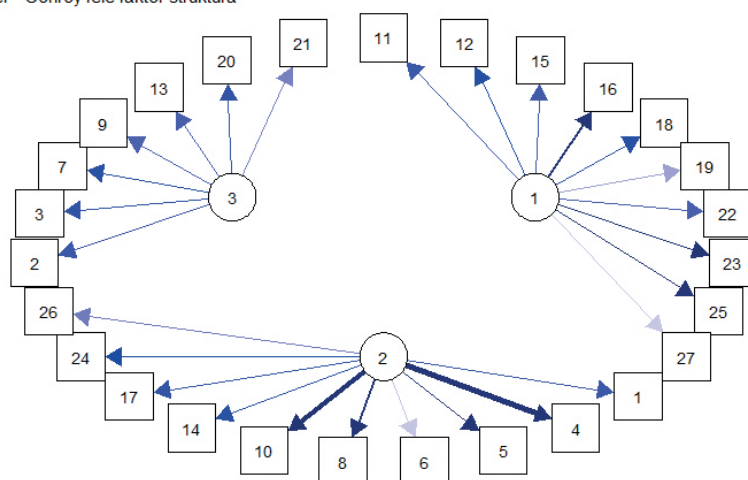
	RMSEA	RMSEA_95	CFI	TLI	AIC	BIC
FB model	0,086	0,08-0,09	0,65	0,62	28168,89	28472,70
FB + 27	0,082	0,08-0,09	0,68	0,65	28118,45	28429,49
FB + 27 + 19	0,081	0,08-0,09	0,69	0,66	28094,81	28413,09
FB + RNM	0,042	0,03-0,05	0,93	0,91	27696,15	27922,34

A RNM algoritmust, minden esetben az eredeti modellt alapul véve hajtunk végre és „+RNM” jelöléssel látjuk el.

Ahhoz, hogy megfelelő illeszkedést kapjunk az adott modellel 88 kapcsolatot kell létesíteni az itemek között. Ez azt sugallja, hogy lehetséges, hogy e kapcsolatokat egy másik látenstől való függés okozhatja. Így érdemes a modell faktorainak számát növelni.

A Metzler és Conroy féle elrendezés (MC) illeszkedése

Metzler - Conroy féle faktor struktúra

3. ábra. A Metzler és Conroy által javasolt faktorstruktúra strukturális ábrája

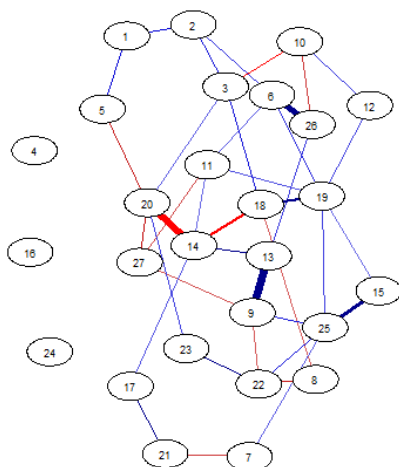
Jelen esetben is először az adott modellt CFA segítségével illesztettük és mértük, hogy milyen mértékben illeszkedik a struktúra a mintánkhoz. Referencia-értékként megjelenítjük az FB modell illeszkedési paramétereit. Látható, hogy az illeszkedési mutatók értékei ebben az esetben is lényegesen eltérnek az jó illeszkedés esetén elvárható értékektől, illetve valamelyest rosszabb illeszkedést láthatunk az MC modell esetén, mint az FB modell esetén (ld. AIC és BIC különbségek, 5. táblázat). A modifikációs mutatók alapján azt állíthatjuk, hogy a 19-es item *Szituációból származó kellemetlenségek felfogása* faktoron, illetve a 3-as és a 19-es item *Legjobbnak lenni hozzáállás következményei*, valamint 14-es item *Általános kompetenciára való törekvés* faktoron lévő súlyát is érdemes szabadon becsülni, ezáltal feltételezve, hogy ezen itemek több faktorról szolgáltatnak információt. Ezért ezt követően e faktorsúlyokat rendre hozzáadva a modellhez lépésenként újraillesztettük a modellt.

5. táblázat. Az FB modell illeszkedési mutatói, a modifikációs indexek alapján bővített modellek illeszkedései

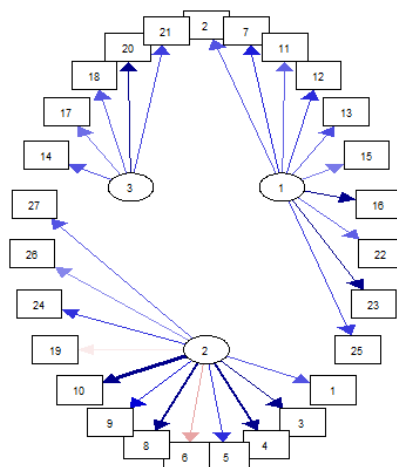
	RMSEA	RMSEA_95	CFI	TLI	AIC	BIC
FB modell	0,086	0,08-0,09	0,65	0,62	28168,89	28472,70
MC modell	0,087	0,08-0,09	0,64	0,6	28193,63	28497,43
MC + 19 SZKF	0,084	0,08-0,09	0,66	0,63	28147,41	28454,83
MC2 +3 LHK	0,082	0,08 -0,09	0,68	0,65	28118,64	28429,68
MC3+14 ÁKT	0,08	0,07-0,09	0,70	0,67	28086,09	28400,97
MC4 + 19 LHK	0,08	0,07-0,09	0,70	0,67	28087,55	28405,83

Tekintve, hogy az illeszkedés nem javult lényegesen, amikor a legnagyobb modifikációs mutatóval rendelkező komponenseket szabadon becsültük, ezért jelen esetben is megvizsgáltuk, hogy az MC modellhez tartozó reziduális hálózatban, hány item között szükséges kapcsolatot deklarálni, ahhoz, hogy megfelelő illeszkedést kapjunk.

A Metzler és Conroy féle struktúra reziduális hálózata

Metzler és Conroy féle faktor struktúra

4. ábra. Az MC modell reziduális hálózata, illetve a javasolt faktorstruktúra strukturális ábrája

6. táblázat. Az MC modell illeszkedési mutatói, valamint a reziduális hálózati modell illeszkedési mutatói

	RMSEA	RMSEA_95	CFI	TLI	AIC	BIC
FB modell	0,086	0,08-0,09	0,65	0,62	28168,89	28472,70
MC modell	0,087	0,08-0,09	0,64	0,6	28193,63	28497,43
MC RNM	0,044	0,04-0,05	0,92	0,90	27709,43	28154,30

A jól illeszkedő reziduális hálózatban (RMSEA 78 élt deklarált a BIC értéket minimalizáló algoritmus, tehát látható, hogy ebben az esetben is rendkívül sok item-párnak van olyan része, amelyet nem magyaráznak az MC modellben javasolt látensek. Tehát jelen esetben is azt láthatjuk, hogy ahhoz, hogy az illeszkedést növelni tudjuk, vagy megengedünk bizonyos itemek közötti kovarianciát vagy több látenszt definiálunk.

A továbbiakban feltáró faktorelemzés segítségével kíséreltünk meg becslést adni arra, hogy hány látensz faktor lenne ideális. Mivel az itemek normalitása sok esetben sérül, feltételezhető, hogy együttesen nem többdimenziós normális eloszlást követnek, ezért a maximum likelihood módszer helyett főfaktor elemzést (PAF) fogunk végrehajtani varimax forgatással.

7. táblázat. Forgatás utáni megmagyarázott variancia és sajátérték (Eigenvalue) a teljes modellre, és a különböző faktorokra

Komponens	Forgatás utáni megmagyarázott hányad a teljes modellre		
	Eigenvalue	% variancia	Kumulatív %
1	2.124	7.866	7.866
2	1.961	7.263	15.129
3	1.790	6.629	21.757
4	1.664	6.161	27.918
5	1.492	5.525	33.444
6	1.430	5.295	38.739
7	1.272	4.710	43.448

Látható, hogy a Főfaktor elemzés 7 faktoros modellt sugall (abban az esetben, ha a minimum faktor sajátértéket 1-re állítjuk), viszont a modell teljes megmagyarázott varianciája elmarad a javalt 50%-tól. Továbbá a rotáció utáni faktorsúly mátrix alapján azt láthatjuk, hogy bár vannak itemek, amelyek magas faktorsúllyal helyezkednek el a faktorokon, rendkívül sok a keresztöltés, így egy szakmailag nehezen értelmezhető modellt kaptunk.

8. táblázat. A forgatás után kapott faktorsúly mátrix,
amelyben a 0,3-nál kisebb értékeket nem jelenítettük meg

	1	2	3	4	5	6	7
S20	0.645						
S18	0.612				0.335		
S03	0.543						
S02	0.457		0.312		0.380		
S16	0.372						
S22		0.726					
S25		0.549		0.360			
S23	0.402	0.489					
S15		0.446					
S07		0.354			0.309		
S24		0.308					
S01			0.649				
S05			0.501				
S10			0.470				-0.410
S08			0.453				
S27			0.329			0.312	
S09				0.692			
S13				0.539			
S26				0.375			
S12					0.677		
S11					0.365		
S19					0.312		
S21	0.392					0.556	
S17						0.509	
S14				0.427		0.502	
S06							0.690
S04			0.347				-0.351

Összesítve elmondható, hogy sem az FB, sem a MC modell nem illeszkedik megfelelően a magyar mintára, valamint ezek minimális módosításával sem érhető el megfelelő eredmény. Ezen felül a feltáró faktorelemzés 7 faktoros struktúrát sugall, valamint a reziduális hálózatban fellelhető rendkívül sok él segítségével arra következtethetünk, hogy a több látens segítségével lehet csak megfelelően leírni a kérdőív mögött meghúzódó jelenségrendszert. Mivel feltáró módon nem juthatunk el egy szakmailag jól értelmezhető megoldáshoz,

ezért érdemes elméletvezérelten átalakítani a teszt itemeit, figyelembe véve eredményeket.

DISZKUSSZIÓ

Vizsgálatunk célja Zuckerman és Allison által kialakított (1976) Fear of Success Scale [FOSS] kérdőív magyar adaptációjának elkészítése és pszichometriai mutatóinak vizsgálata volt.

A Fear of Success Scale strukturális vizsgálatát és revidálását külföldön már kétszer végezték el. Fried-Buchalter (1992), illetve Metzler és Conroy (2004) kutatásai alapján mindenképp beszélhetünk valamely látens struktúráról, azonban a két kutatás eredményei sem voltak teljes mértékben egybecsengők. Azonban mindkét kutatás alapján a kérdőív egy része a teljesítményhez és a sikerekhez való pozitív hozzáállást ölelte fel (Positive Perception of Competition; General Competence Striving), amelyek fordított tételként, a további fennálló kérdések pedig a sikerek külső költségeivel, az önértékelést negatívan befolyásoló hatásokkal és továbbiakban megjelenő kellemetlenségekkel foglalkoztak. Bár a két kutatás eredményei tartalmilag hasonlóak voltak, tételek szempontjából rendkívül összemosódtak, amely több kritika célpontjává is tette a kérdőívet.

Az adaptációs vizsgálat keretein belül először megvizsgáltuk, hogy a kérdőív alkalmas-e faktoranalízisre. Konfirmatív faktoranalízissel vizsgáltuk, hogy a magyar mintán kialakított kérdőív faktorstruktúrája megegyezik-e a külföldi szerzők által felállított struktúrával. A CFA a magyar tételek külföldi faktorokba való illeszkedését nem támogatta, így egyik modell se bizonyult sem statisztikailag, sem tartalmilag elfogadhatónak, még a modifikációs index és a tételek keresztöltésének figyelembevételével sem. A modellek reziduális hálózat vizsgálatának köszönhetően felismerhetővé vált, hogy az egyes tételek mögött olyan látens tartalmak állnak, amely a javasolt faktorokkal nem vizsgálhatók. A feltáró faktorelemzés is hasonló eredményeket hozott. 7 faktor fennállását támogatta, azonban rengeteg keresztöltésű tétellel és az elvárttól alacsonyabb összvarianciával, így ezen modell is elvetésre került.

Mindezen eredmények miatt a faktorok, illetve a skála egészének belső konzisztencia vizsgálata feleslegessé vált mindaddig, amíg a mérőeszköz egyes statisztikai mutatói és szakmai tartalma nem megfelelő. A skálát és azok revidált formáit ért kritikák jogosnak látszanak. A kérdőív egyes tételei több területet ölelnek fel, így a teljes skála rendkívül heterogénnek bizonyult. Ugyanezek okán értelmetlenné vált a skála konkurens és konvergens validitás vizsgálata, míg nem vagyunk képesek a sikerfélelem jelenségkörének pontos vizsgálatára. Azonban a tételek tartalma és a szakirodalom alapján további kutatásokban érdemes lenne vizsgálni a sikerkeresés, kudarcelkerülés, torzult kognitív sémák területén, esetleg belevéve a diszfunkcionális attitűdöket és az impostor szindrómát.

A szakirodalom alapján látható, hogy a sikertől való félelemnek nincsen pontos definíciója. Megjelenése lehet személy- és szituációfüggő, ezért nem kizárt, hogy míg egyes személyeknél a sikerek kellemetlen következményét, addig másoknál egyszerűen a sikerekbe áldozott energia és külső-belső költségeket tekintik „sikerfélelemnek”. A szakirodalom nem részletezi, hogy egy személy esetében minden tényező megjelenik-e, vagy csak bizonyos aspektusai. A sikerfélelem kialakulására sincsenek pontos és bizonyított magyarázatok, ezek főleg teoretikusan megalkotott elméletek, vagy más fogalmakból való oksági levezetés. Ebből arra következtethetünk, hogy rendkívül szituatív a megjelenése, és ezen lehetséges okokat még szisztematikusan nem vizsgálták korábban. Mindezek figyelembevételével a sikertől való félelem fogalmi fennállása kérdésessé vált, mivel bizonyos aspektusainak jellemzése már meglévő jelenségekkel is definiálható – ezek többek közt a teljesítményszorongás, a marginalizációtól való félelem, a kisebbségi érzés. Így lehetséges, hogy érdekesebb lenne a fogalmat már ezen jelenségek kombinációjából újra megalkotni.

Vizsgálatunk korlátait azonban fontos figyelembe venni. Az elemzésben 275 fő vett részt, amely egy 27 tételes skála adaptációja számára nem számít rendkívül magas számnak, így a pszichometriai indexek messze nem annyira pontosak, mintha egy rövidített vagy alacsony tételszámú kérdőívvel dolgoztunk volna. Mindemellett fontos figyelembe venni, hogy a jelenségkör magyarázatát rendszerint kulturális közeghez kötötték, a vizsgálatok szinte csak az angolszász területeken történtek. Ez alapján nem kizárt, hogy a jelenség még külföldön tényleg fennáll, itthon nem ugyanúgy funkcionál, vagy esetleg nem is létezik. A fogalom későbbi újra megalkotására lehetőséget adhatnak a teljesítményekről és sikerekről, illetve ezek árnyoldaláról felvett nyílt végű kérdések, amelyek aszociációs teret nyújtanak, hogy a magyar populáció esetében létezik-e ez a fajta félelem. Ezen eljárásnál fontos lenne figyelembe venni, hogy az adott minta esetleg él-e kognitív torzítással, amely egy esetleges maladaptív attitűdöt alakíthat ki a teljesítményekről általában. Másik lehetőség, hogy a jelenség csak egy bizonyos aspektusát vizsgáljuk. Erre használható a korábbiakban megemlített Fear of Success Consequence Scale (Ishiyama és Chabassol, 1985), amely kifejezetten a sikeresség negatív következményeinek és az arra adott reakciókat vizsgálja. Bár nem fedi teljes mértékben a Horner által felállított fogalmat, mégis egy lépéssel közelebb járnánk a sikertől való félelem rejtélyének felderítéséhez.

A szerzők a tanulmány alapjául szolgáló kutatást a Személyiség- és Egészségpszichológiai Kutatóműhely 20655B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében végezték.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ames, C. és Archer, J. (1988): Achievement goals in the classroom: Students' learning strategies and motivation processes. *Journal of Educational Psychology*, 80. 260–267.
- Atkinson, J. W. (1964): *An introduction to motivation*. Princeton, N. J.: Van Nostrand.
- Balogh László (2011): *A tanulási stratégiák fejlesztésének pszichológiai alapjai*. Didakt Kiadó, Debrecen.
- Barnett, D. L. (1991). *Fear of Success*. Fort Hays State University.
- Baumeister, R. F., Campbell, J. D., Krueger, J. I., & Vohs, K. D. (2003). Does High Self-Esteem Cause Better Performance, Interpersonal Success, Happiness, or Healthier Lifestyles? *Psychological Science in the Public Interest*, 4(1), 1–44.
- Birney, R. C., Burdick, H., & Teevan, R. C. (1969). *Fear of failure*. New York: Van Nostrand Reinhold Company.
- Cano, L., Solomon, S., & Holmes, D. S. (1984). Fear of success: The influence of sex, sex-role identity, and components of masculinity. *Sex Roles*, 10(5-6), 341–346.
- Chun Chu, A. H., & Choi, J. N. (2005). Rethinking procrastination: Positive effects of „active” procrastination behavior on attitudes and performance. *The Journal of social psychology*, 145(3), 245–264.
- Clance, P. R. (1985). *The impostor phenomenon: Overcoming the fear that haunts your success* (Vol. 209). Atlanta, GA: Peachtree Publishers.
- Clance, P. R. (1985). *The impostor phenomenon: Overcoming the fear that haunts your success* (Vol. 209). Atlanta, GA: Peachtree Publishers.
- Ashrafifard, S., & Mafakheri, A. (2017). Investigating the relationship between attribution styles and metacognitive skills with fear of success among students. *Iranian Journal of Psychiatry and Behavioral Sciences, In Press*.
- Clance, Pauline Rose, and Maureen Ann OToole. „The imposter phenomenon: An internal barrier to empowerment and achievement.” *Women & Therapy* 6.3 (1987): 51-64.
- Diener, E. D., Emmons, R. A., Larsen, R. J. & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of personality assessment*, 49(1), 71–75.
- Dries, N., Pepermans, R., & Carlier, O. (2008). Career success: Constructing a multidimensional model. *Journal of Vocational Behavior*, 73(2), 254–267.
- Epskamp, S., Rhemtulla, M., & Borsboom, D. (2017). Generalized network psychometrics: Combining network and latent variable models. *Psychometrika*, 82(4), 904–927.
- Feather, N. T., & Simon, J. G. (1973). Fear of success and causal attribution for outcome. *Journal of Personality*, 41, 525–542.
- Ferrari, J.R., McCown, W.G., Johnson J. (1995). Procrastination and task avoidance theory, research, and treatment. New York: Springer.
- Fodor B., Mihalik Á. (2018) A sikerkeresés és a kudarcckerülés motívumai, viselkedéses megjelenésük és összefüggéseik. *Impulzus*, 4(1), 1-19.
- Foster, J. F. (2007). *Procrastination and Perfectionism: Connections, Understandings, and Control*. *Gifted Education International*, 23(3), 264–272.
- Fried-Buchalter, S. (1992). Fear of Success, Fear of Failure, and the Imposter Phenomenon: A Factor Analytic Approach to Convergent and Discriminant Validity. *Journal of Personality Assessment*, 58(2), 368–379.

- Gilbert, P., McEwan, K., Gibbons, L., Chotai, S., Duarte, J., & Matos, M. (2012). Fears of compassion and happiness in relation to alexithymia, mindfulness, and self-criticism. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 85(4), 374-390.
- Gilbert, P., McEwan, K., Matos, M., & Ravis, A. (2011). Fears of compassion: Development of three self-report measures. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 84(3), 239-255.
- Horner, M. S. (1969a). Sex differences in achievement motivation and performance in competitive and non-competitive situations. *Dissertation Abstracts International*, 69(12), 135.
- Hughes, E. C. (1937). Institutional office and the person. *American journal of sociology*, 43(3), 404-413.
- Hughes, E. C. (1958). *Men and their work* (Vol. 958). Glencoe, IL: Free Press. In: Hall, D. T., & Chandler, D. E. (2005). Psychological success: When the career is a calling. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 26(2), 155-176.
- Ishiyama, F. I., & Chabassol, D. J. (1985). Adolescents' fear of social consequences of academic success as a function of age and sex. *Journal of Youth and Adolescence*, 14(1), 37-46.
- Joshanloo, M. (2013a). A comparison of western and Islamic conceptions of happiness. *Journal of Happiness Studies*, 14(6), 1857-1874.
- Joshanloo, M. (2013b). The influence of fear of happiness beliefs on responses to the satisfaction with life scale. *Personality and Individual Differences*, 54(5), 647-651.
- Joshanloo, M., & Weijers, D. (2014). Aversion to happiness across cultures: A review of where and why people are averse to happiness. *Journal of Happiness Studies*, 15(3), 717-735.
- Joshanloo, M., Lepshokova, Z. K., Panyusheva, T., Natalia, A., Poon, W. C., Yeung, V. W. L., & Tsukamoto, S. (2014). Cross-cultural validation of fear of happiness scale across 14 national groups. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45(2), 246-264.
- Judge, T. A., Cable, D. M., Boudreau, J. W., & Bretz Jr, R. D. (1995). An empirical investigation of the predictors of executive career success. *Personnel psychology*, 48(3), 485-519.
- Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. New York: Oxford University Press.
- Lyness, K. S., & Thompson, D. E. (2000). Climbing the corporate ladder: do female and male executives follow the same route?. *Journal of applied psychology*, 85(1), 86.
- Mallinger, A. E. (1978). Fear of success and oedipal experience. *The Journal of Psychology*, 100(1), 91-106.
- McGregor, L. N., Gee, D. E., & Posey, K. E. (2008). I feel like a fraud and it depresses me: The relation between the imposter phenomenon and depression. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 36(1), 43-48.
- Merton, K. (1980). *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Metzler, J. N., & Conroy, D. E. (2004). Structural validity of the Fear of Success Scale. *Measurement in physical education and exercise science*, 8(2), 89-108.
- Mitchell, S. (1984) *Tall Poppies: Nine Successful Australian Women Talk to Susan Mitchell*. Ringwood: Penguin Books.
- Monahan, L., Kuhn, D., & Shaver, P. (1974). Intrapsychic versus cultural explanations of the „fear of success” motive. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29(1), 60.
- Nagel, J. J. (1990). Performance anxiety and the performing musician: A fear of failure or a fear of success. *Medical Problems of Performing Artists*, 5(1), 37-40.

- O'Connell, A. N. (1980). Effects of manipulated status on performance, goal setting, achievement motivation, anxiety, and fear of success. *The Journal of Social Psychology*, 112(1), 75-89.
- Reik, T. (1941). *Masochism in Modern Man*. Hawthorne: GlassFrogBooks
- Reviere, R., & Posey, T. B. (1978). Correlates of Two Measures of Fear of Success in Women. *Psychological Reports*, 42(2), 609-610.
- Rothblum, E. D. (1990). Fear of failure. In *Handbook of social and evaluation anxiety* (pp. 497-537). Springer, Boston, MA.
- Sadd, S., Lenauer, M., Shaver, P., & Dunivant, N. (1978). Objective measurement of fear of success and fear of failure: A factor analytic approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 46(3), 405.
- Sagar, S. S., & Stoeber, J. (2009). Perfectionism, fear of failure, and affective responses to success and failure: The central role of fear of experiencing shame and embarrassment. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 31(5), 602-627.
- Schraw, G., Horn, C., Thorndike-Christ, T. és Bruning, R. (1995): Academic goal orientations and student classroom achievement. *Contemporary Educational Psychology*, 20. 359-368.
- Seibert, S. E., & Kraimer, M. L. (2001). The five-factor model of personality and career success. *Journal of vocational behavior*, 58(1), 1-21.
- Stoeber, J., Kobori, O., & Tanno, Y. (2013). Perfectionism and self-conscious emotions in British and Japanese students: Predicting pride and embarrassment after success and failure. *European Journal of Personality*, 27(1), 59-70.
- Szabó-Bartha A., Takács L., Takács Sz. (2018) A Boldogságtól Való Félelem Skála Validálása. *Psychologia Hungarica Caroliensis*, 4(2), 20-33.
- Thibaut, J., & Kelley, H. (2008). Social exchange theory. *A first look at communication theory*, 196-205.
- Tresemmer, D. W. (2012). *Fear of success*. Berlin: Springer Science & Business Media.
- Túri V. R. (2009). A semleges test. *Iskolakultúra*, 1(2).
- Wang, K. T. (2007). *Perfectionism, depression, and self-esteem: a comparison of Asian and Caucasian Americans from a collectivistic perspective*. The Pennsylvania State University.
- Yilmaz, H. (2018). Fear of Success and Life Satisfaction in Terms of Self- Efficacy. *Universal Journal of Educational Research*, 6(6), 1278-1285.
- Zuckerman, M., & Allison, S. N. (1976). An objective measure of fear of success: Construction and validation. *Journal of Personality Assessment*, 40, 422-430.
- Zuckerman, M., Larrance, D. T., Porac, J. F., & Blanck, P. D. (1980). Effects of fear of success on intrinsic motivation, causal attribution, and choice behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(3), 503-513.